

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

BIBΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Δ. Σ α μ σ ά ρ η, 'Ο έξελληνισμός τῆς Θράκης κατὰ τὴν ἑλληνικὴ καὶ ρωμαϊκὴ ἀρχαιότητα. Διδακτορικὴ διατριβή, Θεσσαλονίκη 1980, 8ον, σ. 406.

Ἡ διατριβὴ αὐτὴ ἀποτελεῖ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἐπιστῆμη, λόγω τῆς σφαιρικότητός της, ἓνα πραγματικὸ ἔργο ὑποδομῆς γιὰ τὶς περαιτέρω θρακολογικὰς ἔρευνες, ἐνῶ συγχρόνως καλύπτει ἓνα μενάλο κενὸ στὴ διεθνή θρακολογικὴ βιβλιογραφία. Τὸ φαινόμενο τοῦ έξελληνισμοῦ τῆς Θράκης πέρασε ἀπαρατήρητο ὡς τώρα ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας ἐρευνητὰς ποὺ ἀσχολήθηκαν, τόσο ἀπὸ ἱστορικὴ ὅσο κι ἀπὸ ἀρχαιολογικὴ ἄποψη, μὲ τὸ ἑλληνικὸ τμήμα τῆς ἀρχαίας Θράκης. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά πάλι οἱ Βούλγαροι ἐπιστήμονες, ποὺ ἀσχολήθηκαν τόσο συστηματικὰ καὶ ἐντατικὰ μὲ τὴν ἔρευνα τῆς Βουλγαρικῆς Θράκης καὶ ἔχουν αὐτὴ τὴ στιγμὴ τὸ προβάδισμα στὴ «θρακολογία», ἀγνόησαν—προφανῶς γιὰ λόγους πολιτικῆς σκοπιμότητος—τὸ φαινόμενο τοῦ έξελληνισμοῦ καὶ ἔστρεψαν ὅλη τους τὴν προσοχὴ στὸ νὰ διογκώσουν τὸν ἱστορικὸ ρόλο τῶν Θρακῶν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Ἀποτέλεσμα τῆς βουλγαρικῆς αὐτῆς «στρατηγικῆς» ἦταν νὰ ἀρχίσει ἡ «θρακολογία» στὰ πρῶτα κιόλας βήματα τῆς διεθνοποίησης της νὰ παίρνει ἓνα δρόμο ποὺ ξεφεύγει ἀρκετὰς φορὰς ἀπὸ τὶς σωστὰς κατευθύνσεις τῆς ἀληθινῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας. Ἔτσι ἡ εἰκόνα ποὺ δόθηκε ὡς τώρα γιὰ τὴν ἀρχαία Θράκη ἦταν μονόπλευρη καὶ πολὺ σκοτεινὴ, ἐξαιτίας τοῦ γεγονότος ὅτι ἀγνοήθηκε ὁ ἱστορικὸς ρόλος τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Θράκης. Μὲ τὴν παρούσα ὁμως διατριβή, ὅπου διερευνῶνται συστηματικὰ καὶ σφαιρικὰ οἱ ποικίλες σχέσεις (πολιτικῆς, οἰκονομικῆς, κοινωνικῆς, θρησκευτικῆς, γλωσσικῆς κ.ἄ.) μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων καὶ Θρακῶν, διαφωτίζεται πλήρως ἡ ἱστορία τῆς Θράκης καὶ ἀντιμετωπίζονται, οὐδὲ σωστὰς πιά βάσεις, ποικίλα προβλήματα τῆς θρακικῆς ἱστορίας.

Μὲ τὴν προσπάθεια τῆς διεισδυτικῆς διερεύνησης τοῦ προβλήματος τοῦ έξελληνισμοῦ διαφωτίζονται παράλληλα πολλὰ ἄλλα προβλήματα τῆς θρακικῆς ἱστορίας καὶ δίνονται πλούσια νέα στοιχεῖα ποὺ ἀφοροῦν ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας καθὼς καὶ τὶς βοηθητικὰς, τὶς συμπληρωματικὰς καὶ τὶς συγγενικὰς ἐπιστῆμες τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας. Ἔτσι, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἱστορικὴν γεωγραφίαν, ἡ διατριβὴ προσφέρει ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ τὴ γεωπολιτικὴ καὶ γεωστρατηγικὴ σημασία τῶν θέσεων τῶν ἑλληνικῶν ἀποικιῶν καὶ γενικότερα τῆς Θράκης, γιὰ τὴν οἰκονομικὴ καὶ συγκοινωνιακὴ γεωγραφία (κυρίως γιὰ τὴν οἰκονομικὴ καὶ πολιτιστικὴ λειτουργία τῶν χερσαίων καὶ θαλάσσιων δρόμων τῆς Θράκης), γιὰ τὴν ἱστορικὴ τοπογραφία (προσδιορισμὸς τῶν ὄριων τῆς ἐπικράτειας τῶν ἑλληνικῶν ἀποικιῶν, τοπογραφικὴ σχέση μεταξὺ τῶν θρακικῶν οἰκισμῶν καὶ τῶν ἑλληνικῶν ἀποικιῶν), καθὼς καὶ πολὺτιμα στοιχεῖα γιὰ τὴν σημασία τῶν γεωγραφικῶν παραγόντων στὴν οἰκονομικὴ καὶ πολιτιστικὴ ζωὴ τῶν Θρακῶν.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἱστορικὴν δημογραφίαν, ἡ διατριβὴ προσφέρει πολλὰ νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐθνολογικὴ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Θράκης, γιὰ τὴν κινητικότητα τοῦ πληθυσμοῦ (ἐξωτερικὴ μετανάστευση, ἐποικισμοί, ἀποικισμοί), γιὰ τὶς δημογραφικὰς συνέπειες τοῦ δουλεμπορίου καὶ γιὰ τὴν δημογραφικὴ πολιτικὴ τῶν Μακεδόνων καὶ τῶν Ρωμαίων στὴ Θράκη.

Στὴν ἔρευνα τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἱστορίας, ἡ διατριβὴ προσφέρει ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα ποὺ ἀφοροῦν τὸ ἑλληνοθρακικὸ εἰσαγωγικὸ καὶ ἐξα-

γωγικὸ ἐμπόριο, τὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία, τὴν οἰκονομικὴ πολιτικὴ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ῥωμαίων στὴ Θράκη, τὴν οἰκονομικὴ λειτουργία τῶν ἐλληνικῶν ἀποικίων τῆς Θράκης, τὴ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ τῶν Θρακῶν βασιλέων, τὴν κοινωνικὴ δομὴ τῆς Θράκης, τὴν κοινωνικὴ καὶ νομικὴ θέση τῶν Θρακῶν ποὺ ζοῦσαν μέσα στὶς ἐλληνικὲς ἀποικίες, τὴν κοινωνικὴ πολιτικὴ τῶν Ἑλλήνων ἀποίκων καὶ τῶν Ῥωμαίων καὶ τὶς κοινωνικὲς σχέσεις τῶν διαφόρων ἐθνικῶν ὁμάδων τῆς Θράκης.

Πολύτιμα ἀκόμα στοιχεῖα προσφέρει ἡ διατριβὴ στὴν ἱστορία τῶν ἀρχαίων λατρειῶν, στὴν ἱστορία τῆς τέχνης, καθὼς καὶ στὸν τομέα τῆς γλωσσολογίας (εἰδικότερα τῆς ἀνθρωπωνυμολογίας καὶ τοπωνυμολογίας). Κυρίως ὅμως ἡ διατριβὴ ἀποτελεῖ σπουδαία συμβολὴ στὴν ἐπιγραφικὴ ἔρευνα τῆς Θράκης. Κατ' ἀρχὰς δίνει ὅλη τὴ σχετικὴ ἐπιγραφικὴ βιβλιογραφία, ποὺ εἶναι πολυτιμότερη γιὰ τὶς μελλοντικὲς ἐρευνες, λόγω τῆς ἔλλειψης ἑνὸς corpus ὅλων τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Θράκης μὲ τὴ γεωγραφικὴ ἔκταση ποὺ εἶχε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Ἐπειτα ἡ διατριβὴ προσφέρει τὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα γιὰ τὸ σχολιασμὸ καὶ τὴ βαθύτερη κατανόηση τοῦ καινοῦργου ἐπιγραφικοῦ ὕλικου ποὺ θὰ δημοσιευτεῖ μελλοντικὰ ἀπὸ τοὺς ἐρευνητές.

Γενικὰ ἡ διατριβὴ ἀποτελεῖ πολύτιμη συμβολὴ στὴν ἔρευνα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἱστορίας, ἰδιαίτερα ὅμως τῆς ρωμαϊκῆς, ἐφόσον τὸ περισσότερο ὕλικό (κυρίως ἐπιγραφικὸ καὶ νομισματικὸ) ποὺ χρησιμοποιεῖται ἀνήκει στὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ καὶ συγκεκριμένα στοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους. Ἔτσι στὴν οὐσία ἡ διατριβὴ διαφωτίζει τὴν πολιτικὴ καὶ κυρίως τὴν πολιτιστικὴ ἱστορία τριῶν ρωμαϊκῶν ἐπαρχιῶν: τῆς Θράκης, τῆς Κάτω Μοισίας καὶ τῆς Μακεδονίας (τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματός της). Γιατὶ στὸ ἔδαφος τῶν ρωμαϊκῶν αὐτῶν ἐπαρχιῶν ἐκτείνονταν, ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὰ ὅρια τῆς ἀρχαίας Θράκης. Ἄπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη, προσφέρει ἡ διατριβὴ πολλὰ νέα στοιχεῖα ποὺ ἀφοροῦν γενικότερα προβλήματα τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας, ὅπως εἶναι ὁ ρωμαϊκὸς ἀποικισμὸς, ἡ ἀμυντικὴ, οἰκονομικὴ καὶ ἐπαρχιακὴ πολιτικὴ τῆς Ρώμης, ἡ διάδοσις τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς λατινικῆς γλώσσας στὶς ἐπαρχίες τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, οἱ σχέσεις τῶν Ῥωμαίων μὲ τοὺς ντόπιους κατοίκους τῶν ἐπαρχιῶν κ.ἄ.

Δ. ΚΑΝΑΣΤΟΥΛΗΣ

Γεωργίου Δημητροκάλλη, Οἱ δικογχοὶ χριστιανικοὶ ναοί, Ἀθήναι 1976, 80, σσ. 554, πίν. 635 ἐντὸς κειμένου, μὲ γαλλικὴ περίληψη σσ. 543-547 (ἔκδ. ΓΡΗΓΟΡΗ).

Ὁ συγγρ. τοῦ καλαίσθητου καὶ ὀγκώδους αὐτοῦ τόμου δὲν εἶναι ἄγνωστος στὸ ἐλληνικὸ καὶ διεθνὲς ἐπιστημονικὸ κοινό. Ἦδη πρὶν ἀπὸ τὴν ἐργασία ποὺ θὰ προσπαθήσουμε νὰ παρουσιάσουμε στὴ συνέχεα καὶ ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν διδακτορικὴ του διατριβὴ, ἔχει γράψει πολυάριθμους μικρὰ καὶ μεγάλες μελέτες καθὼς καὶ βιβλιοκρισίες, νεκρολογίες κ.ἄ., καθὼς καὶ ἄλλα τρία ἄρθρα καὶ ἓνα βιβλίον σὲ συνεργασία μὲ τὸν καθηγ. Ν. Μουτσόπουλο.

Τὸ παρὸν βιβλίον, ποὺ ἀντίκειμένό του εἶναι οἱ δικογχοὶ χριστιανικοὶ ναοί, χωρίζεται σὲ ἑπτὰ κεφάλαια. Μετὰ ἀπὸ ἓνα μικρὸ σχετικὰ Πρόλογο, τὸ Μέρος I (σσ. 3-11) εἰσάγει τὸν ἀναγνώστη στὴν προβληματικὴ τοῦ ἔργου. Δίνει τὸν ὀρισμὸ τῶν δικογχῶν ναῶν καὶ τοὺς διαχωρίζει ἀπὸ τοὺς δίκλιτους: δικογχοὶ εἶναι γενικὰ οἱ μονόχωροι (μονόκλιτοι) ναοὶ ποὺ ἔχουν δύο ἀνεξάρτητους χώρους ἱεροῦ ἢ καὶ δύο ἀψίδες. Πρέπει δὲ κατὰ τὸ συγγρ. νὰ διακρίνονται ἀπὸ τοὺς δίκλιτους ναοὺς καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς παλαιοχριστιανικὲς βασιλικὲς μὲ δύο ἀντικρυστὲς κόγχες. Τὶς βασιλικὲς αὐτὲς ποὺ βρίσκονται κυρίως στὴ Βόρεια

Ἄφρική, Ἰβηρική Χερσόνησο, Ἰταλία, Λυβία καὶ Αἴγυπτο ἀλλὰ καὶ στὴν περιοχή τῆς Ρηνανίας ὁ συγγρ. τοὺς ὀνομάζει, πολὺ ὀρθά, ἀμφίκωχους (καὶ ὄχι δίκωχους). Ὁ ὅρος ἀποδίνει πολὺ καλὰ τοὺς γαλλικοὺς absides en regard l'une de l'autre, basiliques à deux sanctuaires opposées καὶ basiliques à contre-abside circulaire καὶ τοὺς ἀνάλογους ἰταλικούς controabsidato καὶ chiese ad absidi contrapposte καὶ τοὺς ἰσπανικούς controabsis καὶ absides contrapuestas.

Ὁ ὅρος δίκωχος, κατὰ τὸ συγγρ., χρησιμοποιήθηκε ἤδη ἀπὸ τὸ 1909 ἀπὸ τὸν Γ. Λαμπάκη καὶ τὸ 1930 ἀπὸ τὸν Ι. Μηλιόπουλο. Παρόλο ποὺ δὲν εἶναι τόσο πετυχημένος ἔχει καθιερωθεῖ καὶ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοὺς περισσότερους νεώτερους Ἑλληνες ἐρευνητές, ἐνῶ οἱ περιφραστικοὶ ὄροι «δίδυμος ἄψις», «δίδυμοι κόγχαι ἱεροῦ», ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Ν. Δρανδάκης καὶ «ναοὶ μετὰ δύο κογχῶν ἱεροῦ», ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Α. Ὀρλάνδος δὲν ἐπικράτησαν γιὰ τὴν εἶναι δύσχρηστοι. Ὁ συγγρ. στὴν ἀνάπτυξη τοῦ θέματός του ἀκολουθεῖ τὸν ὄρο «δίκωχος» «τόσο ἐπειδὴ εἶναι παλαιότερος, ὅσο καὶ γιὰ τὸν θεωρεῖ πιά ὀριστικὰ καθιερωμένο».

Ἀνάλογα μὲ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἱεροῦ οἱ δίκωχοι ναοὶ διακρίνονται κατὰ τὸ συγγρ. σὲ τρεῖς κατηγορίες:

α) ναοὶ ποὺ ἔχουν δύο πλήρη ἱερά. Ὁ ἀριθμὸς τους εἶναι πολὺ μικρὸς καὶ βρίσκονται κυρίως στὴν Ἀρμενία. Μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἔχουν προέλθει ἀπὸ μετασκευὴ δικλίτων, ἐνῶ ἄλλοι εἶναι δίκλιτοι μικροῦ μήκους μὲ ἐνιαῖο νάρθηκα.

β) οἱ ναοὶ τῆς κατηγορίας αὐτῆς ἔχουν ἓνα ἱερό μὲ δύο κόγχες ἴδιου περίπου ὕψους καὶ πλάτους, ποὺ εἶναι συμμετρικὰ τοποθετημένες ὡς πρὸς τὸν κατὰ μήκος ἄξονα τοῦ ναοῦ. Τοὺς ναοὺς ποὺ ἔχουν μὲν δύο ἰσοῦψεῖς καὶ ἰσοπλατεῖς κόγχες, ἀλλὰ ἢ μία βρίσκεται στὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ ὁ συγγρ. τοὺς ὀνομάζει ψευδοδίκωχους. Συναντῶνται κυρίως στὴ μεταβυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ σημερινοῦ ἑλληνικοῦ χώρου (π.χ. τὰ παρεκκλήσια κοντὰ στὴ λητὴ τῶν καθολικῶν τῶν μονῶν Κουτλουμουσίου, Γρηγορίου καὶ Ἐσφιγμένου). Τὴν κατηγορία αὐτὴ ὑποδιαιρεῖ σὲ τρεῖς παραλλαγές: στὴ Β1 κατατάσσει τοὺς ναοὺς ποὺ οἱ δύο τους κόγχες, συνήθως ἡμικυκλικές, προβάλλουν ἐλεύθερες στὴν κάτωψη. Στὴν παραλλαγή αὐτὴ ἀνήκουν οἱ περισσότεροι γνωστοὶ δίκωχοι. Στὴ Β2 κατατάσσει τοὺς ναοὺς ποὺ οἱ κόγχες τους ἐγγράφονται σὲ μιὰ μεγαλύτερη ἡμικυκλικὴ ἄψιδα, ἔτσι ποὺ ὁ ναὸς ἐξωτερικὰ φαίνεται ὡς μονόκωχος. Στὴν παραλλαγή ἀνήκουν πολὺ λίγα γνωστὰ παραδείγματα. Τέλος στὴ Β3 παραλλαγή οἱ δύο κόγχες ἐγγράφονται στὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Πολλὰ μνημεῖα τῆς παραλλαγῆς αὐτῆς βρίσκονται στὶς Κυκλάδες, καὶ χρονολογούνται στὴ μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ, καὶ ἄλλα στὴν Ἀρμενία.

γ) Στὴν τρίτη κατηγορία ὁ συγγρ. ἐντάσσει ὅλους τοὺς ἄλλους ναοὺς ποὺ ὁ καθένας τους εἶναι ἓνα πραγματικὸ ὑπόγειον καὶ δὲν ἔχουν καμία μορφολογικὴ σχέση μεταξύ τους.

Στατιστικὰ οἱ 118 ναοὶ ποὺ μελετᾷ ὁ συγγρ. ἀνήκουν τὸ 6% στὴν Α' κατηγορία, τὸ 47% στὴ Β1, τὸ 9% στὴ Β2 καὶ τὸ 22% στὴ Β3. Στὴ Γ' ἀνήκει τὸ 4%, ἐνῶ ἓνα ποσοστὸ 12% δὲν εἶναι δυνατό νὰ χαρακτηριστεῖ.

Σύμφωνα μὲ τὴ γνώμη τοῦ συγγρ. ἓνα μεγάλο μέρος τῶν δίκωχων ναῶν εἶναι ἄγνωστο ἢ ἐλάχιστα γνωστὸ στὸ ἑλληνικὸ καὶ διεθνὲς ἐπιστημονικὸ κοινό. Δεκατρεῖς ναοὶ στὴ Νάξο, Τήνο, Κύθνο, Σίφνο καὶ Ἰκαρία ἐπισημάνθηκαν ἀπὸ τὸ συγγρ., ἐνῶ ἄλλοι πέντε ναοὶ (Μ. Ἀσία, Θήρα, Φωκίδα) χαρακτηρίστηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο ὡς δίκωχοι. Ἐπίσης γιὰ πρώτη φορὰ δημοσιεύονται στοιχεῖα γιὰ δέκα δίκωχους ναοὺς τῆς Δωδεκανήσου.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ Μῆρος Ι τοῦ βιβλίου, ποὺ παρουσιάσαμε, θὰ εἶχαμε νὰ παρατηρήσουμε πὺς θὰ ἦταν πιὸ πλήρες, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἂν στὶς ἀντίστοιχες κατηγορίες ναῶν ἀναφέρονταν καὶ μερικὰ ἀπὸ τὰ σχετικὰ παραδείγματα μὲ παραπομπὲς στὸ corpus, ποὺ ἀκολουθεῖ, καὶ ἂν δινόταν ἓνας ὀλοκληρωμένος στατιστικὸς πίνακας.

Τὸ Μῆρος ΙΙ (σσ. 15-315) ἀποτελεῖ τὸ corpus. Ὁ συγγρ. κατόρθωσε νὰ συγκεντρώσει,

Ύστερα από έρευνες δέκα έτων, τὸ ὕλικό 118 μνημείων τοῦ σπάνιου αὐτοῦ τύπου, ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὸ γεωγραφικὸ χῶρο ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία μέχρι τὴ Γαλλία καὶ τὴ Γερμανία. Πολλὲς φορές ἀναγκάστηκε νὰ χρησιμοποιήσῃ βιβλιογραφία σὲ μὴ διεθνεῖς γλώσσες. Τὰ μνημεῖα μελετῶνται κατὰ γεωγραφικὲς περιοχές. Τοῦτο εἶναι μὲν σωστὸ, ἀλλὰ ἴσως θὰ ἦταν προτιμότερο καὶ ὀρθότερο νὰ ταξινομηθοῦν κατὰ τύπους, γεγονός ποὺ θὰ διευκόλυνε τὶς συγκρίσεις καὶ τὴν ἐξαγωγή συμπερασμάτων. Ἐξετάζονται μὲ τὴ σειρά τὰ μνημεῖα τῆς Μ. Ἀσίας, Ἀρμενίας, Ρωσίας, νησιωτικῆς καὶ ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας, Βουλγαρίας, Γιουγκοσλαβίας, Ἰταλίας, Γαλλίας, Ἑλβετίας, Γερμανίας καὶ Αὐστρίας καὶ δίνεται περιληπτικὴ ἀλλὰ ἀκριβῆς περιγραφή τεκμηριωμένη μὲ σχέδια καὶ πλούσιο φωτογραφικὸ ὕλικό. Ὅταν πρόκειται γιὰ μνημεῖα ἀδημοσίευτα τότε οἱ περιγραφές εἶναι πρὸ ἀναλυτικῆς καὶ τὰ σχέδια καὶ οἱ φωτογραφίες περισσότερες.

Τὸ Μῆρος III (σσ. 321-368), ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕξι κεφάλαια, εἶναι ἀφιερωμένο στὰ γενικά καὶ εἰδικὰ χαρακτηριστικά τῶν δικόγχων ναῶν. Πρὶν ἀπὸ τὸ μέρος αὐτὸ προτάσσεται χάρτης, ὅπου σημειώνονται οἱ περιοχές στὶς ὁποῖες βρίσκονται οἱ δικογχοι ναοί. Στὸ I κεφ. γίνεται λόγος γιὰ τὴ γεωγραφικὴ ἐξάπλωση τῶν δικόγχων ναῶν. Ὅλοι οἱ ναοὶ αὐτοῖ βρίσκονται σ' ἓνα χῶρο ποὺ κατὰ τὸ συγγρ. σχηματίζει ἓνα τόξο, ποὺ τὸ ἕνα του πόδι βρίσκεται στὴν Ἀρμενία καὶ τὸ ἄλλο στὴν Ἀπουλία. «Ἀπὸ δὴ τὸ τόξο μας κατὰ ἓνα τρόπο διχάζεται: ἀπὸ τὴ μιὰ ἀκολουθεῖ τὴν Ἀδριατικὴ καὶ καταλήγει στὴ Λομβαρδία, τὴ λομβαρδικὴ Ἑλβετία, γιὰ νὰ καταλήξῃ στὴ Λίμνη τῆς Κωνσταντίας καὶ τὸ αὐστριακὸ Schwaz. Ἀπ' τὴν ἄλλη τὸ τόξο περιλαμβάνει τὰ νησιά τοῦ Τυρρηνικοῦ, τὶς ἀκτὲς τῆς Lunigiana, καθὼς καὶ τὶς ἀκτὲς τῆς ΝΔ Γαλλίας».

Στὴ συνέχεια ὁ συγγρ. σημειώνει πὼς ἡ ὑπαρξὴ παραδειγμάτων ἀπὸ τὴν Ἀρμενία μέχρι τὴν Ἀπουλία εἶναι πολὺ φυσικὴ ἀφοῦ, ὅπως ἔχει σημειωθεῖ καὶ ἀπὸ ἄλλους ἐρευνητῆς (Σωτηρίου, Ευγγόπουλο, Βοκοτόπουλο), οἱ περιοχές βρίσκονται στὸ γεωγραφικὸ χῶρο τῆς λεγόμενης «Σχολῆς τῆς Ἀνατολῆς» τῆς παλαιοχριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς τέχνης. Σχετικὰ δὲ μὲ τοὺς ναοὺς ποὺ βρίσκονται στὶς «μασχάλες» τῆς ἰταλικῆς χερσονήσου, καθὼς καὶ σὲ περιοχές ποὺ γειτονεύουν μὲ τὴ βόρεια Ἀδριατικὴ συμπληρώνει πὼς ἡ παρουσία τους ὀφείλεται στὸ ὅτι ἦταν καὶ εἶναι λιμάνια ἀπ' ὅπου ἡ Εὐρώπη ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὰ ἀνατολικά παράλια τῆς Μεσογείου καὶ τοὺς ἁγίους Τόπους.

Ἡ ἀπουσία δικόγχων ναῶν ἀπὸ τὴ Σικελία ἀποδίδεται ἀπὸ τὸ συγγρ. στὸ γεγονός ὅτι τὸ νησί δὲν δεχόταν εὐκόλα ἀνατολικὲς ἐπιδράσεις. Θὰ μπορούσαμε ὅμως νὰ συμπληρώσουμε, ὅπως γράφει καὶ ὁ R. Carraia (στὴ βιβλιοκρισία του γιὰ τοὺς δικόγχους, R.A.C. 3-4, 1979, 377-390), πὼς ἡ θέση τοῦ νησιοῦ στὸ κέντρο τῆς Μεσογείου τοῦ ἔδινε τὴ δυνατότητα νὰ δέχεται καὶ ἄλλες ἐπιδράσεις ἰδίως ἀραβικῆς.

Σχετικὰ δὲ μὲ τοὺς δικόγχους ποὺ βρίσκονται σὲ περιοχές τῆς Δύσης, πάντοτε, ὅπως λέγει ὁ συγγρ., οἱ περιοχές αὐτὲς εἶχαν στενὲς ἐμπορικὲς σχέσεις μὲ τὴν Ἀνατολὴ καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δικογχο σχέδιο τοῦ ναοῦ τους ὑπάρχουν πάντα στὸν εὐρύτερο γεωγραφικὸ τους χῶρο πολλὲς ἀνατολικὲς ἐπιδράσεις.

Στὸ II κεφ. ἐξετάζεται ἡ θέση ὅπου χτίστηκαν οἱ δικογχοι ναοί. Πρὶν ἀπὸ τὸ κεφ. παρεμβάλλεται ἓνας πίνακας, ὅπου ἐνδεικτικὰ σημειώνονται οἱ θέσεις τῶν 115 ἀπὸ τοὺς 118 ναοὺς τοῦ corpus. Σὲ ὑποσημείωση ὁ συγγρ. (σ. 325) δικαιολογεῖ γιὰ τὸν ἀπὸ τὸν ναοὺς τοῦ Ala Kilise τῆς Κιλικίας, τοῦ Saint Gall καὶ τῆς Santa Maria del Castello στὸ Mesocco τῆς Ἑλβετίας. Σωστότερο θὰ ἦταν, νομίζω, νὰ μὴ περιλαμβάνονταν καὶ στὸ corpus. Θὰ μπορούσε ὁ συγγρ. νὰ ἀνασκευάσει τὶς ἀπόψεις παλιότερων ἐρευνητῶν σὲ ὑποσημείωση καὶ ἔτσι θὰ ἀπέφυγε τὴν ἄδικη γι' αὐτὸν κριτικὴ τοῦ Urs Peschlow, ὁ ὁποῖος, μὴ καταλαβαίνοντας προφανῶς τὸ κείμενο τοῦ Γ. Δημητροκάλλη, τοῦ καταλογίζει ὅτι περιλαμβάνει τὸ ναὸ τοῦ Saint Gall ὡς μοναδικὸ ἀντιπρόσωπο ὄλων τῶν ἐκκλησιῶν μὲ δύο κόγχες (ἀντικρυστές) ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ μέχρι τὸ Δυτικὸ Μεσαίωνα καὶ

τὴν ἐποχὴ μετὰ ἀπ' αὐτὸν (βλ. BZ. 74, 1981, 356). Στὴν πραγματικότητα ὁ συγγρ. ἀναφέρει ὅτι ὁ ναὸς τοῦ 9ου αἰ. «ἀποτελεῖ τυπικὸ παράδειγμα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Καρόλου τοῦ Μεγάλου». Τὸ σφάλμα του εἶναι ποὺ δὲν παραθέτει κάτοψη τοῦ ἀρχικοῦ μνημείου.

Ἐκ τῶν πινάκων μὲ τίς θέσεις τῶν δικόγχων ναῶν ἀβίαστα βγαίνει τὸ συμπέρασμα, πῶς 66 ναοὶ (57%) εἶναι χτισμένοι σὲ νησιά, 17 ναοὶ (15%) σὲ ἀκτὲς ἢ κοντὰ σὲ ἀκτὲς, 5 ναοὶ (4%) σὲ νησιά λιμνῶν ἢ ποταμῶν, 11 ναοὶ (10%) σὲ περιοχὲς παρόχθιες καὶ 16 ναοὶ (14%) στὴν ἐνδοχώρα.

Συνεχίζοντας ὁ συγγρ. παρατηρεῖ πῶς ἀπὸ τοὺς 70 δικόγχους ναοὺς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, ἑννέα εἶναι ἀφιερωμένοι στὸν ἅγιο Νικόλαο καὶ τέσσερις στὴν ἅγ. Παρασκευή, ποὺ στὴν Ἄμοργό τῶν Κυκλάδων θεωρεῖται προστάτιδα τῶν θαλασσινῶν. Στὸν ἅγ. Γεώργιο, ποὺ θεωρεῖται κι αὐτὸς προστάτης τῶν θαλασσινῶν εἶναι ἀφιερωμένοι ὀκτῶ δίκωχοι, ἐνῶ συνδέονται μὲ τὴ ζωὴ τῶν ναυτικῶν οἱ ἅγ. Σάββας καὶ ἅγ. Βαρβάρα, γιατί γιορτάζουν τίς ἀμέσως ἐπόμενες ἡμέρες ἀπὸ τὴ γιορτὴ τοῦ ἅγ. Νικολάου, στοὺς ὁποίους εἶναι ἀφιερωμένοι ναοὶ στὴν Κύθνο καὶ Σέριφο. Ἡ σχέση τῶν δικόγχων ναῶν μὲ τὸ ὑγρὸ στοιχεῖο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαία. Ἐνα μέρος ἀπὸ τοὺς ναοὺς αὐτοὺς ἔχουν σχέση μὲ τοὺς νεκροὺς, καὶ τότε τὸ νερὸ ἔχει μεγάλη σημασία γιὰ τρεῖς λόγους: πρῶτα γιὰ νὰ ξεδιψοῦν οἱ νεκροί, δεύτερο γιὰ νὰ ἐμποδιστοῦν οἱ ψυχὲς τους νὰ ξαναγυρίσουν ἀνάμεσα στοὺς ζωντανοὺς καὶ τρίτο γιατί οἱ λαοὶ οἱ θαλασσινοὶ δύσκολα βάζουν τὸν παράδεισο μακριὰ ἀπὸ τὴ θάλασσα.

Στὴ συνέχεια ὁ συγγρ. ἀναφέρεται στὶς πεποιθήσεις τῶν ἀρχαίων Αἰγυπτίων, τῶν Σλάβων, Γερμανῶν καὶ Κελτῶν σχετικὰ μὲ τοὺς παράδεισους-νησιά. Ἀκολουθεῖ μιὰ ἐκτενὴς ἀναφορὰ στὴ νεοελληνικὴ λαϊκὴ ποίηση, ὅπου διαπιστώνεται πῶς σὲ πολλὲς περιπτώσεις ὑπάρχει συσχέτιση ἀνάμεσα στὸ νερὸ καὶ τὸ θάνατο. Εἶναι γνωστὴ ἡ ἀγάπη τοῦ συγγρ. γιὰ τὸ λαϊκὸ πολιτισμὸ, ὁμῶς νομίζουμε πῶς ἡ ἐργασία θὰ κέρδιζε σὲ πυκνότητα ἂν ἐλειπαν τὰ ἀποσπάσματα κυρίως ἀπὸ δημοτικὰ τραγούδια ποὺ παραθέτει, καθὼς καὶ τὰ αὐτοῦσια χωρία ἀπὸ παλιότερους ἐρευνητές.

Ἡ προσοχὴ τοῦ συγγρ. στρέφεται στὴ συνέχεια στὴν ἐρευνα τῆς θέσης τῶν νεκροταφείων. Ὑπάρχουν παραδείγματα νεκροταφείων ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ καὶ ἀρχαία ἐποχὴ ποὺ βρίσκονται κοντὰ στὴ θάλασσα, τὸ ἴδιο δὲ συμβαίνει καὶ κατὰ τὴ μεσαιωνικὴ καὶ νεώτερη ἐποχὴ. Πολλὴ χαρακτηριστικὴ εἶναι ἐπίσης ἡ τοπογραφικὴ σχέση «οἰκισμὸς-ρέμα-νεκροταφεῖο», καθὼς καὶ ἡ ὑπαρξὴ μικρῶν νησιῶν-νεκροταφείων. Ὅλα τὰ παραπάνω τὰ συνδέει, πολλὴ σωστά, ὁ συγγρ. μὲ τίς δοξασίες γιὰ τὴ δίψα τῶν νεκρῶν καὶ τὴν πίστη τῶν ζωντανῶν, πῶς οἱ ψυχὲς τῶν κολασμένων δὲν μποροῦν νὰ περάσουν τὸ νερὸ (θάλασσα-ρέμα) καὶ νὰ ῥθοῦν πίσω.

Στὸ III κεφ. τοῦ Μέρους III ἐξετάζονται οἱ δίκωχοι νεκρικοὶ καὶ νεκροταφειακοὶ ναοί. Δύο ἀπ' αὐτοὺς, ὁ ναὸς τοῦ Yusuf Κορ στὴν Καππαδοκία καὶ ὁ ρωμανικὸς ναὸς τῶν S. Ambrogio e Maurizio τοῦ Ticino τῆς Ἑλβετίας, εἶναι ἀφιερωμένοι στοὺς νεκροὺς καὶ τοὺς ζῶντες, τὴ νεκρώσιμη δηλ. ἀκολουθία (ἢ τὴν ἐπιμνημόσυνη) καὶ τὴν εὐχαριστία. Δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα γιὰ ἄλλους ναοὺς ποὺ νὰ ἀποδεικνύουν ὅτι ἰδρύθηκαν μὲ κοιμητηριακὸ ἢ νεκρικὸ χαρακτήρα. Ἐκ τῶν στοιχείων ὁμῶς ποὺ ὁ συγγρ. μᾶς δίνει στὸ corpus προκύπτει πῶς 14 ναοὶ εἶχαν ἰδρυθεῖ ὡς νεκροταφειακοί, 10 εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ μεμονωμένους ταφές, 8 ἦταν ναοὶ μιᾶς ταφῆς ἢ οἰκογενειακοῦ τάφου, 4 ναοὶ εἶχαν ἰδρυθεῖ ἢ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ ὀστεοφυλάκια ἢ κοντὰ τους εἶχαν ἰδρυθεῖ ὀστεοφυλάκια, 7 ναοὶ θεωροῦνται ἀπὸ ἐπιγραφὰς ἢ ἄλλα εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα νεκρικοὶ καὶ τέλος τρεῖς ναοὶ θεωροῦνται νεκρικοὶ εἴτε λόγω τοῦ χώρου ὅπου ἰδρύθηκαν, εἴτε λόγω τῶν διαστάσεών τους. Σαρνατέξι λοιπὸν ἀπὸ τοὺς 115 γνωστοὺς δικόγχους ναοὺς, δηλ. ἕνα ποσοστὸ 40%, εἶχαν χαρακτήρα νεκρικό, ταφικό ἢ νεκρολατρικό. Τὸ ποσοστὸ αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ ἀνεβεῖ ἂν μερικοὶ ναοὶ ἦταν καλύτερα δημοσιευμένοι κι ἂν εἶχαμε συμπληρωματικὰ στοι-

χεῖρα πού διέφυγαν τὴν προσοχὴ τῶν μελετητῶν τους. Συνεχίζοντας ἐξετάζει τὶς ὀνομασίες τῶν δικόγγων ναῶν καὶ παρατηρεῖ πὼς μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς εἶναι ἀφιερωμένοι σὲ ἁγίους εἴτε καθαρὰ ψυχοπομπούς (ὅπως π.χ. ὁ ἀρχάγγελος Μιχαὴλ καὶ ὁ ἅγ. Μερκούριος) εἴτε σὲ ἁγίους πού σὲ μερικὰ μέρη θεωροῦνται ψυχοπομποὶ (ὅπως π.χ. ὁ ἅγ. Νικόλαος στὴ Σύμη). Ὑπάρχουν ἐπίσης δίκωγχοι ναοὶ ἀφιερωμένοι στὴν ἁγ. Παρασκευὴ ἢ ὁποῖα ταυτίστηκε μὲ τὴν ἡμέρα Παρασκευὴ, πού σὲ μερικὰ μοναστήρια εἶναι ἀφιερωμένη στὴ μνήμη τῶν νεκρῶν. Τέλος δίκωγχοι ναοὶ εἶναι ἀφιερωμένοι στὸν ἅγ. Ἀθανάσιο, τὸ ὄνομα τοῦ ὁποῖου θυμίζει τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς, καθὼς καὶ στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου, ὀνομασία κατάλληλη γιὰ κοιμητηριακοὺς ναοὺς, ἐνῶ ἄλλοι θεωροῦνται νεκροταφειακοὶ ἀπὸ τὴ διακόσμηση πού ἔχουνε καὶ ἰδίως τὴν παράσταση τοῦ Τριμόρφου τῆς Δεήσεως στὴν κόγχη.

Στὸ μικρὸ σχετικὰ κεφάλ. IV ἀσχολεῖται μὲ τοὺς τύπους τῶν ναῶν πού ἔχουν δίκωγχα ἱερά. Ἐτσι συμπερασματικὰ κάπως ἀναφέρει, ὅτι τὸ δίκωγχο σχῆμα συνδυάστηκε ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς μονόχωρους (μονόκλιτους) καὶ μὲ ναοὺς ἄλλων τύπων, ὅπως μὲ τρουλαῖες βασιλικές, μὲ βασιλικές μὲ συνεπτυγμένο τρούλο, μὲ σταυρικές βασιλικές, μὲ ναοὺς σχήματος ἐλευθέρου σταυροῦ, μὲ μονίκλιτους σταυροειδεῖς ναοὺς, καθὼς καὶ μὲ κυκλικούς. Σὲ μερικές περιπτώσεις τὰ παραδείγματα τῶν ναῶν εἶναι μοναδικὰ, (Yusuf Κοζ Καπαδοκίας, Ἁγ. Γεώργιος Λευκὸς Καρπάθου κ.ἄ), ἐνῶ ὅσον ἀφορᾷ τὰ βαπτιστήρια τέσσερα ἀπὸ αὐτὰ πού ἀναφέρονται στὸ corpus εἶναι δρομικοὶ χῶροι, ἓνα εἶναι κυκλικὸ καὶ ἓνα πλυγωνικό. Ἴσως, γράφει ὁ συγγρ., κανένα βαπτιστήριον νὰ μὴν ὑπῆρξε ἐξ ὑπαρχῆς δίκωγχο ἀλλὰ νὰ ἀπέκτησε τὶς κόγχες του ὅταν ἔπαψε πιά νὰ χρησιμοποιεῖται ὡς βαπτιστήριον. Θὰ πρέπει ἴσως νὰ ἀναφερθοῦν καὶ οἱ τέσσερις δίκωγχες βασιλικές μὲ τρούλο, σὲ τὶς ὁποῖες ὁ τρούλος καλύπτει ὀλόκληρο τὸ τετράγωνο στὴν κτόψη ναοῦ. Τοὺς ναοὺς αὐτοὺς, πού ὅλοι τους βρίσκονται στὰ ἑλληνικὰ νησιά. ὁ Α. Ὀρλάνδος τοὺς ὀνόμασε «μαυσαλαιοειδοῦς» τύπου καὶ ἡ Κ. Φατούρου «τύπου μαυσαλείου».

Τὸ κεφ. τελειώνει μὲ τὴν παρατήρηση τοῦ συγγρ. πὼς ποσοστὸ 27% ἀπὸ τοὺς δίκωγχους ναοὺς τῆς Ἀνατολῆς εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου ἢ ἐν μέρει ὑπόσκαφοι. Τὸ γεγονός ἀποδίνεται ἀπὸ τὸ συγγρ. ὅτι πολλοὶ δίκωγχοι ναοὶ εἶναι νεκρικοί.

Στὸ V κεφ. γίνεται λόγος γιὰ τὶς διαστάσεις τῶν δικόγγων, πού πάντοτε εἶναι μικρότεροι ἀπὸ τοὺς ἄλλους μὲ μιὰ κόγχη πού βρίσκονται στὴν ἴδια περιοχὴ. Τοῦτο ἀποδίνεται στὸ ὅτι μεγάλος ἀριθμὸς δικόγγων ἦταν οἰκογενειακοὶ νεκρικοί. Ἀρκετὰ κατατοπιστικὸς εἶναι ὁ πίνακας μὲ τὰ ἐμβραδὰ τῶν δικόγγων πού προηγεῖται τοῦ κεφαλαίου.

Στὸ VI κεφ. γίνεται λόγος γιὰ τὶς περιόδους τῆς ἔξαρσης καὶ ὑφησης τῶν δικόγγων ναῶν. Ὁ τύπος ἐμμανίζεται σχεδὸν ταυτόχρονα στὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴ Δύση (μὲ κάποιον προβάδισμα τῆς Μ. Ἀσίας) κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ. Δὲν ἔχουμε μνημεῖα κατὰ τοὺς Ζ' καὶ Η' αἰῶνες. Ἐξάρση τῶν δικόγγων παρατηρεῖται κατὰ τοὺς Θ'-ΙΓ' αἰῶνες. Μετὰ τὸ ΙΓ'-ΙΔ' αἰ. οἱ δίκωγχοι παρακμάζουν καὶ διατηροῦνται μόνο σὲ νησιά τοῦ Αἰγαίου καὶ ἰδίως τῶν Κυκλάδων.

Στὸ Μέρος IV (σσ. 371-383) ὁ συγγρ. ἀναφέρεται σὲ τὶς θεωρίες γύρω ἀπὸ τὴν καταγωγὴ τῶν δικόγγων ναῶν. Στὸ Ι' κεφ. ἀναφέρονται οἱ ἀπόψεις τῶν ξένων ἀρχιτεκτόνων καὶ ἀρχαιολόγων. Ὁ πρῶτος πού ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὴν καταγωγὴ τοῦ δικόγγου ναοῦ ἦταν ὁ Γάλλος Pr. Mérimée, πού τὸ 1840 μὲ ἀφορμὴ τὸ ναὸ τῆς ἁγ. Χριστίνας τῆς Κορσικῆς διατύπωσε τὴν ἄποψη ὅτι οἱ δυὸ κόγχες παριστάνουν τοὺς μαστοὺς τῆς ἁγίας, πού οὐμφωνα μὲ τὸ συναξάριό της ἀνάθρεψε μὲ τὸ γάλα τῆς δυὸ φίδια.

Ὁ C. Enlart, τὸ 1899 καὶ 1917, σημείωσε πὼς τὸ δίκωγχο σχῆμα δυνατόν νὰ ὀφείλεται εἴτε στὴ «συλλειτουργία δύο δογμάτων εἴτε στὴν ἐπιθυμία νὰ τιμηθοῦν δύο ταυτοχρόνως ἅγιοι». Τὴ δεύτερη ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀπόψεις εἶχε ἤδη τὸ 1908 διατυπώσει ὁ Agù.

Ὁ G. de Angelis d'Ossat τὸ 1942 δέχεται, ὅτι ὁ τύπος προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἀνατολή καὶ οἱ δύο ἀψίδες ὀφείλονται στὸ ὅτι οἱ ναοὶ εἶναι ἀφιερωμένοι σὲ δύο ἅγιους. Συμπληρώνει δὲ πῶς οἱ λίγες ἰταλικὲς ἐκκλησίες αὐτοῦ τοῦ τύπου προέρχονται ἀπὸ πρότυπα βυζαντινοκρητικά.

Τὸ 1954 ὁ H. Nhapakhchian, ἀγνοώντας τὴν παλιότερη βιβλιογραφία ἀλλὰ καὶ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς δίκωχους ναοὺς τῆς πατρίδας του, καταλήγει στὸ συμπέρασμα, πῶς οἱ δίκωχοι ναοὶ ἔχουν προέλευση ἀρμενική.

Τὸ 1961 ὁ Miraballa Roberti, ποὺ ἀγνοεῖ τοὺς δίκωχους τῆς Ἀνατολῆς καὶ μερικοὺς τῆς Δύσης, καταλήγει στὸ ἐντελῶς ἐσφαλμένο συμπέρασμα, πῶς «L'origine delle chiese a due absidi è ricercata in ambiente carolingio e non romanico».

Τὸ 1965 ὁ R. Gronfi μὲ εὐκαιρία τοὺς δίκωχους ναοὺς τῆς La Spezia καὶ Lunigiana ὑποθέτει πῶς ἡ μία ἀπὸ τὶς δύο ἀψίδες πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς «μαρτύριον» γιὰ τὴ διαφύλαξη λειψάνων.

Τὸ 1968 ὁ Τοῦρκος βυζαντινολόγος Semavi Evince μὲ εὐκαιρία τὴν ἐκ νέου μελέτη τοῦ δίκωχου ναοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Goshavank τῆς Ἀρμενίας ἐπινέρεται στὴν παλιά ἄποψη τοῦ J. W. Crowfoot καὶ γράφει πῶς οἱ δύο ἀψίδες συνδέονται μὲ τοὺς συναυτοκράτορες Βασίλειο Β' καὶ Κωνσταντῖνο Η' (ἀπὸ τυπογραφικὸ λάθος γράφεται Β' ἀντὶ Η').

Τέλος ἀναφέρεται καὶ ἡ παλιά ἄποψη τοῦ J. A. Brutails, ὁ ὁποῖος τὸ 1892 μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς μελέτης τοῦ δίκωχου ναοῦ τοῦ Montbolo τῆς Γαλλίας, κάνει τὴν ἀπίθανη σκέψη, πῶς οἱ δύο ἀψίδες ὀφείλονται στὴν ἀδυναμία τῶν μαστόρων νὰ κατασκευάσουν μιὰ μεγάλη ἀψίδα. Τὴν ἄποψη αὐτὴ υἱοθέτησε τὸ 1929 ὁ R. De Lasteyrie.

Στὸ II κεφ. τοῦ IV Μέρους γίνεται λόγος γιὰ τὶς ἀπόψεις τῶν Ἑλλήνων ἀρχιτεκτόνων καὶ ἀρχαιολόγων. Πρῶτος ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας ποὺ ἀσχολήθηκε μὲ τοὺς δίκωχους ναοὺς εἶναι ὁ ἀρχιτέκτονας Ἰ. Κουμανούδης, ποὺ τὸ 1959 διατύπωσε τὴν περιέργη θεωρία, πῶς οἱ δύο κόγχες ὀφείλονται μᾶλλον στὸ μικρὸ πλάτος τῶν ναῶν τὸ ὁποῖο δὲν ἐπέτρεπε νὰ ἰδρυθεῖ καὶ τρίτη κόγχη. Παρόλο ποὺ ἡ ἄποψη αὐτὴ κρίθηκε δυσμενῶς ἀπὸ τὸν Π. Βοκοτόπουλο (1967-68) καὶ Δ. Βασιλειάδη (1960) ὁ Κουμανούδης τὸ 1968 ἐπανερχεται στὴν παλιά του ἄποψη.

Ὁ Α. Ὁρλάνδος μὲ ἀφορμὴ τὸ ναὸ τῆς Φλουριάς Πάρου διατύπωσε τὴν ἄποψη, πῶς οἱ δύο κόγχες τοῦ ναοῦ ἐξυπηρετοῦσαν ὁμόστεγο λειτουργία καθολικῶν καὶ ὀρθοδόξων, πράγμα ἀναμφισβήτητο γιὰ τὸ ναὸ αὐτό.

Ὁ Δ. Βασιλειάδης, παρὰ τὴν ἑλλιπὴ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση, τὴν ἄγνοια ἀρκετῶν μνημείων καὶ τὰ πολλὰ λάθη του, πλησίασε περισσότερο στὴ λύση τοῦ προβλήματος. Θεωρεῖ: α) τὴν προέλευση τοῦ τύπου τῆς ἐπιεδόστεγης κυκλαδικῆς βασιλικῆς μὲ δύο κόγχες δυτικῆ, β) τὴν καταγωγή τοῦ μονόκλιτου τύπου μὲ δύο κόγχες ἀνατολικῆ, γιὰτὶ βρίσκει στὴν Κύπρο παράδειγμα ποὺ ἀνήκει στὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο, γ) ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ (Ἅγιοι Τόποι) πῆραν οἱ Σταυροφόροι τὸ δίκωχο θολοσκεπὴ ναὸ καὶ ὅτι ἀπὸ τὴ Δύση ἐπανήλθε στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὶς ἀνάγκες συλλειτουργίας. Πάνω στὶς ἀπόψεις τοῦ Βασιλειάδη ὁ συγγρ. παρατηρεῖ: α) ὁ τύπος τῶν δίκωχων κυκλαδικῶν ναῶν δὲν ἔχει δυτικὴ προέλευση πράγμα ποὺ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς πρὸ τῆς φραγκοκρατίας ναοὺς τῆς Νάξου, β) παρόλο ποὺ ὑπάρχουν ναοὶ ὅπου γίνεται συλλειτουργία τὸ δίκωχο σχέδιο δὲν φαίνεται νὰ ὀφείλεται στὴ φραγκοκρατία, γ) στὴν Κύπρο ὁ τύπος ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ ἓνα μόνο ναὸ, τὸν Ἅγ. Γεώργιο Ἀφέντρικας Καρπασίας, δ) ἤδη πρὶν ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους ὁ τύπος εἶναι γνωστὸς στὴ Δύση, ὅπου ὑπάρχουν παραδείγματα ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ.

Στὴ συνέχεια ὁ συγγρ. ἐκθέτει τὶς ἀπόψεις τοῦ Π. Βοκοτόπουλου, παρατηρώντας, πῶς ἂν καὶ ἀγνοεῖ μερικὰ παραδείγματα, πλησίασε περισσότερο τὴ λύση τοῦ προβλήματος.

Ἐσὸς τοῦ ἀντιπαρηρέι α) πῶς ὁ τύπος τοῦ μονόχωρου δίκωγου ναοῦ δὲν διαδόθηκε κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο, γιατί ὑπάρχουν παραδείγματα στὴν Ἀνατολή καὶ Δύση ποῦ χρονολογούνται μέχρι καὶ τὸν Ε' αἰ., β) ὅτι μόνο λίγοι σχετικὰ ναοὶ χρησιμοποιήθηκαν ἐπὶ ἐνετοκρατίας γιὰ συλλειτουργία τῶν δύο δογμάτων στὶς Κυκλάδες καὶ γ) δὲν εἶναι σωστὸ πῶς οἱ δίκλιτοι δίκωγοι ναοὶ «ἔχουν διάδοσιν» κατὰ τὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο στὴν περιοχή τῆς «ἀνατολικῆς σχολῆς». Ὑπάρχουν πολλοὶ δίκλιτοι ναοὶ τῆς Δύσης ποῦ χρονολογούνται στὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο. Σὲ νεώτερὴ τοῦ ἐργασία ὁ Π. Βοκοτόπουλος διορθώνει τὴ χρονολογία ἐμφάνισης τῶν δίκωγων σημειώνοντας ὅτι χρονολογούνται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Μακεδόνων.

Στὸ Μέρος V (σσ. 387-423), ποῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο κεφάλαια, ἀσχολεῖται ὁ συγγρ. μὲ τὴν ἀρχαία κληρονομία. Τὸ I κεφ., πλοῦσιο σὲ βιβλιογραφία, ἀποτελεῖ μιὰ γενικὴ ἐξέταση μὲ πολλὰ παραδείγματα τῶν διδύμων θεοτήτων τοῦ ἀρχαίου κόσμου, τῶν διδύμων βωμῶν καὶ τῶν δικλίτων καὶ δίκωγων ναῶν τῆς ἀρχαιότητος. Καταλήγει δὲ στὸ συμπέρασμα πῶς τὰ δίκλιτα ἔθνη οἰκοδομήματα ὑπῆρξαν οἱ ἄμεσοι πρόγονοι τῶν δικλίτων χριστιανικῶν θρησκευτικῶν κτηρίων ποῦ κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους ἤδη ἀπὸ τὸν Ε' μ.Χ. αἰώνα. Ἡ ἀρχαιότητα γνώριζε τὰ δίκλιτα οἰκοδομήματα καὶ τὶς δίκωγες οἰκοδομὲς καὶ ἡ πείρα τῆς εἶναι πολύτιμη γιὰ τὴ γένεση τῶν «διμαρτύρων» δίκωγων ναῶν.

Στὸ μικρὸ II κεφ. ἐξετάζεται ἡ σχέση τῶν δίκωγων καὶ δικλίτων ναῶν καὶ τονίζεται ἀκόμα μιὰ φορὰ ἡ στενὴ τυπολογικὴ καὶ μορφολογικὴ τους ὁμοιότητα. Παραρηρέι ἀκόμα ὁ συγγρ. ὅτι ὅπου συνήθως ὑπάρχουν δίκωγοι ναοὶ ὑπάρχουν πάντα καὶ δίκλιτοι, ἐνῶ κατὰ τρόπο περίεργο δὲν παραρηρέεται τὸ ἀντίθετο.

Στὸ VI Μέρος (σσ. 427-473), ποῦ τὸ ἀποτελοῦν δύο κεφάλαια, ἐξετάζονται: στὸ I κεφ. οἱ νεκρικοὶ χριστιανικοὶ ναοὶ καὶ στὸ κεφ. II οἱ δίκωγοι ταφικοὶ χώροι. Ἀπὸ τὴ μέχρι τώρα ἐρευνά του ὁ συγγρ. θὰ μπορούσε νὰ καταλήξει στὸ συμπέρασμα, ὅτι οἱ δίκωγοι ναοὶ εἶναι ἀπλῶς διμαρτυροὶ, ἀπορη ποῦ τὴ δέχονται κι ἄλλοι ἐρευνητές. Ὅμως τὸν ἀπασχολοῦν τρία ἐρωτηματικά: α) πῶς μπορεῖ νὰ ἐρμηνευτεῖ ἡ ὑπαρξη τῶν δίκωγων ναῶν στὰ νησιά τῆς Μεσογείου καὶ κοντὰ σὲ σπουδαῖα λιμάνια; Μήπως μποροῦν νὰ σχετιστοῦν μὲ τοὺς ναυτικούς καὶ τὴ ζωὴ τους; β) πῶς μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ τὸ γεγονός ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ναοὺς τῆς ἐνδοχώρας βρίσκονται κοντὰ σὲ ὄχθες ποταμῶν, λιμνῶν, πηγῆς ἢ λιμναῖα νησιά, γ) γιατί ἓνα μεγάλο ποσοστὸ ἀπὸ τοὺς δίκωγους ναοὺς εἶναι νεκροταφειακοὶ ἢ νεκρολατρικοὶ; Στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ προστίθεται καὶ ἡ δυσκολία τῆς ὑπαρξης δύο ἁγίων τραπέζων στὸν ἴδιο ναό, πράγμα ποῦ ρητὰ ἀπαγορευόταν κατὰ τοὺς ἐξὶ πρώτους αἰῶνες τοῦ χριστιανισμοῦ σ' Ἀνατολή καὶ Δύση. Ὁ νεκρολατρικὸς ναὸς ἔχει διαφορετικὸ προορισμὸ ἀπὸ τὸν ἐνοριακό. Ὑπάρχει ἤδη ἀπὸ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες καὶ δὲν πρέπει νὰ συγγέεται μὲ τοὺς ἐνοριακοὺς ἢ τὰ καθολικὰ μονῶν, ὅπου γίνονται καὶ μεμονωμένες ταφῆς σημαντικῶν προσώπων. Σὲ μερικῆς περιπτώσεις ὁ νεκρικὸς ναὸς βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν κύριο ναό ἢ παραπλεύρως. Μερικῆς φορῆς οἱ ἐνοριακοὶ μποροῦν νὰ μετατραποῦν σὲ νεκρικοὺς ἢ ἀντίστροφα. Τέλος οἱ νεκρικοὶ ναοὶ μπορεῖ καὶ νὰ εἶναι χωρὶς ἀψίδα ἱεροῦ μιὰ καὶ δὲν ἔχουν ἁγία τράπεζα.

Στὸ II κεφ. γίνεται λόγος γιὰ τοὺς δίκωγους ταφικοὺς χώρους σὲ μιὰ προσπάθεια νὰ ἀναζητηθεῖ ἡ κατὰ τὴν τῶν δύο κογχῶν τῶν μνημείων ποῦ ἐξετάσα. Ἡ ἀπάντηση ποῦ δίνει στὸ ἐρώτημα ἔχει δύο σκέλη: α) ὡς πρότυπο τοῦ δίκωγου νεκρικοῦ πρέπει νὰ χρησίμευσαν δίκωγοι ταφικοὶ χώροι τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς, καὶ β) ἡ κατάργηση τῆς μεσαιῆς κόγχης δὲν σήμαινε ἀπαραίτητα καὶ τὴν κατάργηση τῶν παλίων μικρῶν κογχῶν ποῦ χρησιμοποιοῦνται ἀνεξάρτητα σὲ πολλῆς περιπτώσεις. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν δίκωγων ταφικῶν χώρων ἀνακεφαλαιώνοντας σημειώνει, πῶς ὁ νεκρικὸς χαρακτήρας ὀρισμένων δίκωγων ἐρμηνεύει ἀπόλυτα τὰ ἐρωτήματα τῆς σ. 427 καὶ μάλιστα τὰ I καὶ III.

Τέλος ὅσον ἀφορᾷ τὴν εἰδικὴ γεωγραφικὴ ἐξάπλωση τῶν δίκωγων δίνεται ἡ ἀπάντηση ὅτι ὁ τύπος υἰοθετήθηκε μόνο ἀπὸ τὴ λεγόμενη «Σχολὴ τῆς Ἀνατολῆς» τῆς παλαιοχριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς τέχνης. Ὅσον ἀφορᾷ δὲ τὴν καταγωγὴ τῶν δίδωμων ἀψίδων τὴν ἀνάγει σὲ παλαιοχριστιανικὰ ταφικὰ καὶ σὲ πιὸ παλιὰ παγανιστικὰ ρωμαϊκὰ κτήρια.

Στὸ VII Μέρος (σσ. 477-480) ἐκθέτει ὁ συγγρ. τὰ συμπεράσματα τῆς ἔρευνάς του, τὰ ὁποῖα εἶναι: α) ὁ δίκωγος, ὅπως καὶ ὁ δίκλιτος ναὸς πρέπει νὰ γεννήθηκαν στὴ Μ. Ἀσία κάτω ἀπὸ ἰσχυρὲς ἑλληνιστικὲς καὶ ρωμαϊκὲς ἐπιδράσεις, β) οἱ λόγοι τῆς δημιουργίας του εἶναι κυρίως λατρευτικοὶ καὶ σὲ σπάνιες περιπτώσεις εἶναι κατασκευαστικοὶ-κτηριολογικοὶ. Στὴ συνέχεια κάνει ἀνακεφαλαίωση τῶν ὅσων μέχρι τώρα ἐξέθεσε. Ἔτσι τὸ 17% τῶν δίκωγων τοῦ corpus, ἤτοι 22 ναοὶ εἶναι ἀφιερωμένοι σὲ ζεῦγος ἁγίων. Μερικοὶ εἶναι προορισμένοι γιὰ ὁμόστεγη λειτουργία δύο δογμάτων. Ἄλλοι δίκωγοι προέρχονται ἀπὸ μετασκευὴ μονόκωγων ναῶν. Καὶ τέλος πολλοὶ δίκωγοι ἦταν νεκρικοὶ ἢ νεκρολατρικοὶ. Τελειώνει δὲ μὲ μιὰ ἐλπίδα-εὐχὴ, πὼς ἡ περαιτέρω ἔρευνα θὰ ἐνισχύσει περισσότερο τὴ θέση τῆς διατριβῆς του.

Στὸ τέλος τοῦ βιβλίου (σσ. 483-513) ὑπάρχει πλούσια βιβλιογραφία καὶ ἀναλυτικὸ εὑρετήριο (σσ. 515-540) ποὺ εὐκολύνουν πολὺ τὸ μελετητὴ. Χρήσιμη εἶναι καὶ ἡ σύντομη περίληψη στὰ γαλλικὰ (σσ. 543-547) γιὰ τοὺς μὴ γνωρίζοντες ἑλληνικὰ.

Ἡ μελέτη τοῦ Γ. Δημητροκάλλη ἔχει δουλευτεῖ μὲ πολὺ ζήλο καὶ αὐταπάρνηση, θὰ ἔλεγα, μιὰ καί, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ γραφόμενά του, πολλὰ μνημεῖα, ἰδίως τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, ποὺ παραθέτει στὸ corpus τὰ ἐπισκέφθηκε καὶ τὰ μέτρησε ξανά. Ἡ ἐπιθυμία του δὲ νὰ βοηθήσει καὶ τὸ μελετητὴ στὴν ἔρευνά του τὸν κάνει νὰ μὴ ἀρκεῖται σὲ ἓνα σχέδιο τοῦ μνημείου, ἀλλὰ νὰ δίνει πολλὰς ἀπεικονίσεις του. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὸ κείμενο. Ἐμπλουτίζεται μὲ χωρία αὐτοῦσια παρμένα ἀπὸ τίς διάφορες ἐργασίες ποὺ χρησιμοποιοῦ. Τοῦτο εἶναι δίκωπο μαχαίρι, γιὰ τὸ τέλος, ἔχω τὴ γνώμη, πὼς ἀποβαίνει σὲ βάρος τοῦ συνθετικοῦ χαρακτῆρα τοῦ βιβλίου.

Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἐκτενὴ μᾶλλον παρουσίαση τοῦ βιβλίου τοῦ Γ. Δημητροκάλλη θὰ μπορούσαμε νὰ σταθοῦμε σὲ μερικὰ μόνο σημεῖα. Πρέπει μᾶλλον νὰ συμπληρωθεῖ ἡ σχετικὴ μὲ τοὺς δίκωγους τῆς νότιας Ἰταλίας βιβλιογραφία. Ἔτσι τὰ μνημεῖα τῆς περιοχῆς αὐτῆς ποὺ περιλαμβάνονται στὸ corpus ἀπὸ ἓνα (S. Procopio di Fasano) θὰ γίνουν πάνω ἀπὸ δεκαπέντε. (Γιὰ τὴ βιβλιογραφία καὶ τὰ μνημεῖα βλ. R. C a p r i g a, R.A.C. 3-4, 1979, 387-388). Στὴν περιοχὴ Monopoli (Bari) ἓνα ποσοστὸ 50% τῶν λαξευμένων στοὺς βράχους ἐκκλησιῶν εἶναι δίκωγες. (βλ. N. L a v e r m i c c e a, Gli Insediamenti rupestri del territorio di Monopoli (Corpus degli insediamenti medievali della Puglia, della Lucania e della Calabria, 1, Bari 1977). Στὰ μνημεῖα τῆς Βουλγαρίας πρέπει νὰ προστεθεῖ ἡ λαξευτὴ ἐκκλησία τῆς Ἁγ. Μαρίας κοντὰ στὴ Viktorova Lăka ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ 1977 (βλ. A. Novak, La chapelle rupestre Sainte Marine près de Viktorova Laka, Byz Slav. 38, 1977, 185-206), ποὺ δὲν ἦταν δυνατό νὰ τὴ γνωρίζει ὁ Δ. Μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ ὁ βυζαντινὸς ναὸς τοῦ Ἁγ. Νικολάου (13ος αἰ.) κοντὰ στὸ χωριὸ Μεσοπόταμο τῆς Β. Ἠπείρου, ποὺ πρωτοδημοσίευσε ὁ Φρ. Βερσάκης (Βυζαντινὸς ναὸς ἐν Δελβίνω, ΑΔ 1, 1915, 28-44) χωρὶς νὰ καταλάβει, πὼς ἡ σημερινὴ ἀνατολικὴ πλευρὰ προέρχεται ἀπὸ μεταγενέστερη ἐπισκευή. Ἀποκατάσταση τοῦ μνημείου ἔδωσε ὁ A. Meksî (Arkitektura e kishës së Mesopotamit, Monumentet, 3, 1972, 47-94). Οἱ ἐλάχιστες αὐτὲς προσθήκες καὶ οἱ τυχόν ἄλλες μικρότερης σημασίας ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ γίνουν δὲν μειώνουν καθόλου τὴν ἀξία τῆς πολὺ ἀξιόλογης καὶ πλούσιας σὲ ὕλικὸ ἐργασίας τοῦ Γ. Δ. Εἶναι ἡ πρώτη ἐργασία ποὺ καταπιάστηκε μὲ τὸ πρόβλημα τῶν δίκωγων ναῶν καὶ παρὰ τίς ἐλάχιστες μικροατέλειες ἀποτελεῖ σπουδαία συνεισφορά στὴ μελέτη τοῦ προβλήματος τῶν ναῶν τῆς κατηγορίας αὐτῆς. Μπορεῖ ἴσως νὰ ὑπάρξουν διαφωνίες ὡς πρὸς τίς ἀπόψεις

τό συγγραφέα, ὅμως ἡ σύνθεση, ἡ διάρθρωση, τὸ κριτικὸ πνεῦμα, ἡ ἀκριβὴς ἀξιολόγηση καὶ σαφὴς διατύπωση εἶναι προσόντα τὰ ὁποῖα ἀξιολογοῦν τὴν ἐργασία τοῦ Γ. Δ. καὶ τὰ ὁποῖα τὴν κατατάσσουν ἀνάμεσα στὰ πρὸ σοβαρὰ ἔργα ποῦ ἀσχολοῦνται μὲ τὸ πρόβλημα τῶν δίκωχων ναῶν.

Γ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ

Ἐθνανάσιος Ε. Καραθανάσης, Οἱ Ἕλληνες λόγιοι στὴ Βλαχία (1670-1714). Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς ἐλληνικῆς πνευματικῆς κίνησης στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες κατὰ τὴν προφαναριωτικὴ περίοδο, ἔκδ. ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 279.

Πολὺ δικαιολογημένα οἱ παραδουνάβιες ἡγεμονίες ἀποτελέσαν σ' ὅλην τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας μίαν ἀπὸ τὶς πολυάριθμες ἐκεῖνες ἐστίες, ὅπου ὁ καταδιωκόμενος Ἕλληνισμὸς βρῆκε καταφυγὴ καὶ ἀνέπτυξε στὴ συνέχεια τὶς δυνάμεις του. Γιὰ ἓνα λόγο παραπάνω οἱ παραδουνάβιες ἡγεμονίες ἔχουν μίαν ἰδιαιτερότητα προκειμένου γιὰ τὴν πολιτικὴ καὶ πνευματικὴ μας ἱστορία, ἀφοῦ συνδέθηκαν ἅμεσα μὲ τοὺς Φαναριώτες τῆς Κωνσταντινούπολης. Εἶναι, ἄλλωστε, πολὺ χαρακτηριστικὸ τὸ κλασικὸ βιβλίον τοῦ Ν. Ιοργα, *Byzance après Byzance*, ὅπου, ὡς γνωστόν, γίνεται λόγος γιὰ τὶς ποικίλες δραστηριότητες αὐτοῦ τοῦ Μεταβυζαντινοῦ (καὶ Νεοελληνικοῦ ἀργότερα) κόσμου σὲ τὶς ρωμανικὲς χῶρες. Ἐναντὶ τοὺς δρόμους ποῦ ἄνοιξε στὸ βιβλίον του αὐτὸ ἐρευνᾷ τὸ κρινόμενο ἐδῶ βιβλίον τοῦ κ. Ἀθ. Καραθανάση ποῦ ἀναφέρεται συγκεκριμένα στὴν παρουσία τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου στὴ Βλαχία κατὰ τὴν ἄμεση προφαναριωτικὴ περίοδο (1676-1714). Μὲ τὸ βιβλίον αὐτὸ ὁ σ. προσπαθεῖ νὰ ἀνιχνεύσει τὶς αἰτίες, τοὺς τρόπους, τὶς διεργασίες, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀποτελέσματα ὅλων αὐτῶν τῶν δραστηριοτήτων τῆς ἐλληνικῆς λογιόσυνης στὴ Βλαχία καὶ ὅπως αὐτὰ ἐμφανίστηκαν στὴν ἐλληνικὴ (κύρια) καὶ στὴ ρωμανικὴ γραμματεία. Ἐχομε δηλ. νὰ κάνουμε ἐδῶ μὲ μίαν σειρά προβλημάτων ποῦ συγκεντρώνονται γύρω ἀπὸ τὰ πολιτιστικὰ φαινόμενα ἀπότοκα τῶν ἐξελίξεων ποῦ φέρνει ἡ παρουσία τῶν Ἑλλήνων στὶς ἡγεμονίες σὲ μίαν περίοδο ὅπου ὁ Ἕλληνισμὸς ἀφυπνίζεται καὶ προσπαθεῖ νὰ συνδυάσει τὴ χριστιανικὴ Ἀνατολὴ μὲ τὰ προοδευτικὰ μηνύματα ποῦ ἔρχονται ἀπὸ τὴν ἀναγεννημένη Εὐρώπη.

Στὸ πρῶτο κεφάλαιον τοῦ βιβλίου του (Ἡ Προετοιμασία, σσ. 23-28) ὁ κ. Καραθανάσης ἐρευνᾷ τοὺς φορεῖς ποῦ ἐδημιούργησαν τὴν προφαναριωτικὴ αὐτὴ περίοδο καὶ ποῦ εἶναι τὸ Βυζάντιον, ἡ Ὁρθοδοξία καὶ φυσικὰ οἱ λόγιοι, οἱ κληρικοὶ καὶ οἱ ἔμποροι—πρόσωπα δηλ. ποῦ διέδωσαν τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα καὶ παιδείαν ἀπὸ τὴν ἄλλη μερὰ εἶναι, βέβαια, ὀρισμένοι ἐντόπιοι ἡγεμόνες ποῦ ἐβοήθησαν καθετὶ ἐλληνικὸ καὶ ὀρθόδοξον, ἀφοῦ πιστεύουν ὅτι εἶναι οἱ συνεχιστὲς τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων καὶ ἐπομένως ὀφείλουν νὰ ὑποστηρίξουν τὸ ἐλληνοχριστιανικὸ πνεῦμα. Ἐνας ἄλλος καθοριστικὸς ἐπίσης παράγοντας γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ κλίματος αὐτοῦ ἦταν ὁ ρόλος ποῦ διαδραμάτισε στὶς ἐξελίξεις αὐτὲς ὁ σοφὸς Φαναριώτης ἀξιωματοῦχος Ἰωάννης Καρυοφύλλης στὴν περίοδο 1650-1690 (βλ. τὸ Β' κεφ. Ἡ Συμβολὴ τοῦ Ἰωάννη Καρυοφύλλη καὶ τοῦ κ. Κ. ο. υ. τ. ο. υ., σσ. 29-60). Ὁ Καρυοφύλλης εἶχε ἓνα ρόλον σ' ὅλες αὐτὲς τὶς ἐξελίξεις ὅχι μόνον στὸν πολιτικὸν τομέα ἀλλὰ καὶ στὸν πολιτιστικόν, τὸν ὁποῖον ὁμολογουμένως ἐπηρέασε θεμελιωδῶς. Εἶναι ὁ λόγιος ποῦ μὲ τὸ σύστημά του καὶ τὶς ἰδέες του συνεδύασε δυναμικὰ τὴν ἐλληνικὴ Ἀνατολὴ καὶ τὴ φωτισμένη Εὐρώπη, ὅπως λίγες δεκαετίες ἀργότερα εἶχαν δραματιστεῖ ὁ Πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρης καὶ ὁ Θεόφιλος Κορυδαλλέας. Ἐνα μεγάλο μέρος τῆς διδασκαλίας του διοχετεύτηκε στὴ Βλαχία καὶ ἐγένετο ὁμορφὴ γιὰ παραπέρα ἐξελί-

Ξεις χάρη καὶ στὸ ἐνδιαφέρον τῶν Βλάχων ἡγεμόνων καὶ κύρια τοῦ Κωνσταντίνου Μπασσαράμπα (1688-1714) καὶ τοῦ θεῖου του πρίγκιπα Κωνσταντίνου Καντακουζηνοῦ († 1716). Καὶ εἶναι ἀλήθεια ὅτι χάρη σ' αὐτοὺς τοὺς δύο προωθήθηκε δυναμικὰ ἡ πνευματικὴ ζωὴ στὶς ἡγεμονίες ἀλλὰ κατὰ προέκταση καὶ στὴ ΝΑ Εὐρώπη καὶ τὴν ἑλληνικὴ Ἐνατολή· λεπτομέρειες γιὰ τὴ δραστηριότητά τους βλ. στὸ τρίτο κεφάλαιο Ἡ φωτισμένη ἡγεσία (σσ. 61-81). Ὅλη αὐτὴ ἡ κίνηση ποὺ δημιουργήθηκε τόσο ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ Καρυοφύλλη, τοῦ Δοσίθεου Νοταρᾶ (γιὰ τὸν ὁποῖο ἀναλυτικὰ ὁ λόγος στὸ ε' κεφ.) καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων θρησκευτικῶν οὐμανιστῶν, ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ντόπιων ἡγεμόνων εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἵδρυση τῆς Ἀθθεντικῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βουκουρεστίου, τῆς τυπογραφίας, δύο δηλ. πνευματικῶν κέντρων ποὺ ἐσημάδωσαν τὴν ἱστορία τῆς παιδείας στὴν ἑλληνικὴ (καὶ βαλκανικὴ) τουρκοκρατία. Ἡ Ἀκαδημία καὶ οἱ καθηγητές της, Ἑλληνες ὅλοι προερχόμενοι ἀπὸ τὴ Βασιλεύουσα, μετέφεραν στὶς ἡγεμονίες τὸ πνεῦμα τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας τῆς Βασιλεύουσας, καθαρὰ δηλ. ἑλληνορθόδοξε, χωρὶς ὡστόσο νὰ λείπει ἡ παρουσία τῶν μηνυμάτων πρὸς τὴν ἐσοφὴν Εὐρώπη μέσω τῶν Ἑλλήνων λογίων ποὺ εἶχαν σπουδάσει σὲ εὐρωπαϊκὰ πανεπιστήμια καὶ ποὺ συνέχισαν τὴ σταδιοδρομία τους στὴ Βλαχία. Γιὰ τὴ δραστηριότητα τῶν καθηγητῶν αὐτῶν βλ. τὸ τέταρτο κεφάλαιο τιτλοφορούμενο Ἡ Ἀθθεντικὴ Ἀκαδημία - Οἱ καθηγητές τῆς περιόδου 1688-1714 καὶ ἡ συμβολή τους στὴν ἀρχόμενη ἐκπαίδευση τῆς Ἀναγέννησης τῆς περιόδου 1688-1714. Ὅσο γιὰ τὴν προσπάθεια ἐπαφῆς μὲ τὴ Δύση αὐτὴ ἐκφράστηκε μὲ τὴν ἀποστολὴ ὑποτρόφων σὲ δυτικὰ πανεπιστήμια (καὶ ἰδιαίτερα στὴν Πάντοβα), μιὰ προσπάθεια ποὺ φαίνεται ὅτι καὶ συνεχίστηκε ἀργότερα, χωρὶς θετικὰ ὁμῶς ἀποτελέσματα, κατὰ τὴν ἀποψη τοῦ συγγραφέα—βλ. ἐδῶ σσ. 96-102. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, ὁμῶς, ἔχουμε τὴ γνώμη ὅτι ὁ κ. Καραθ. ἔπρεπε νὰ εἶναι περισσότερο διεξοδικός, γιατί ἄραγε δὲν ὑπῆρξε συνέχεια, δὲν ὑπῆρξαν ἀποτελέσματα; Μήπως ὑπῆρξε σαφὴς ἀντίδραση ἀπὸ τοὺς ὀρθοδόξους κύκλους τοῦ Βουκουρεστίου ἢ μήπως οἱ νεαροὶ ὑπότροφοι δὲν ἐδικαίωσαν τὶς ἐλπίδες τῶν προστατῶν τους; Πάντως ἐμεῖς πιστεύουμε ὅτι αὐτὸ εἶναι ἀλήθεια ἱστορικὴ, ὅτι δηλ. δὲν ἐπροχώρησε ὅπως ἀναμενόταν ἡ προσπάθεια αὐτὴ, ἀφοῦ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἐκεῖ μᾶς ὀδηγοῦν καὶ τὰ κατοπιναῖα γεγονότα.

Οἱ δεσμοὶ ὁμῶς τῆς Βλαχίας (καὶ φυσικὰ καὶ τῆς Μολδαβίας καὶ τῆς αὐστρουγγρική, τότε, Τρανσυλβανίας) ἔλαβαν τὴν οὐσιαστικὴ καὶ πλήρη μορφή τους χάρη στὴν ἀδιάκοπη σχεδὸν παρουσία στὶς ἡγεμονίες γνωστῶν προσωπικοτήτων τῆς χριστιανικῆς Ἐνατολῆς, ἀνώτατων καὶ ἀνώτερων δηλ. ἱερωμένων ποὺ βρέθηκαν ἐκεῖ γιὰ διάφορους λόγους· εἶναι, ὅπως τοὺς θέλει ὁ σ., οἱ περισσότεροὶ τοὺς ἐκπρόσωποι τοῦ λεγόμενου θρησκευτικοῦ οὐμανισμοῦ τῆς ἑλληνικῆς Ἐνατολῆς. Στους ἱερωμένους αὐτούς, κατὰ τὸ σ., ἀνῆκαν ὀρισμένες ἀπὸ τὶς χαρακτηριστικὲς πρωτοβουλίες ποὺ ἐσημειώθηκαν ἤδη: ἡ ἵδρυση τῆς Ἀκαδημίας, τῆς τυπογραφίας· οἱ ἴδιοι ὁμῶς εἶχαν ἀναπτύξει καὶ πολιτικὲς πρωτοβουλίες, ὅπως ἦταν, γιὰ παράδειγμα, οἱ ἐνέργειές τους γιὰ τὸ σχηματισμὸ ἀντιτουρκικοῦ μετώπου στὴ Βαλκανικὴ μὲ τὴν ὑποστήριξη τῶν Ρώσων. Σ' αὐτούς ὀφείλεται, καὶ εἶναι πιά ἀποδεκτὸ αὐτὸ ἀπὸ Σλάβους καὶ Ρουμάνους ἐρευνητές, ἡ ἀνακοπὴ τοῦ σλαβισμοῦ καὶ ἡ διάδοση τῆς ἑλληνικῆς παιδείας μὲ τὴ διακίνηση τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου καὶ χειρογράφου, τοῦ ὁποῖου αὐτοὶ οἱ ἱερωμένοι καὶ ὁ κύκλος τους ὑπῆρξαν οἱ κύριοι φορεῖς. Θὰ σημειώσουμε ἐξἄλλου, ὅτι ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους αὐτῶν τῶν ἀνωτάτων ἀξιοματούχων τῶν Ἐνατολικῶν Ἐκκλησιῶν ποὺ βρέθηκαν στὸ Βουκουρέστι διακρίθηκαν ὡς ἱεροκήρυκες, δάσκαλοι, ἀντιγραφεῖς χειρογράφων, διπλωμάτες, τυπογράφοι, αὐλικοὶ, γραμματικοί. (Βλ. Ε' κεφάλαιο Ὁ θρησκευτικὸς Οὐμανισμὸς τοῦ Βουκουρεστίου, σσ. 103-172). Ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὴν ἴδια ἀποψη ἦταν καὶ ὁ ρόλος ποὺ διαδραμάτισαν καὶ οἱ Ἑλληνες ὑπάλληλοι τῆς αὐλικῆς γραφειοκρατίας, ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ἀνέπτυξαν σαφεῖς δραστηριότητες στὴν πνευματικὴ καὶ τὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς χώρας, ὅπως ἦταν,

λόγου χάρι, ὁ Γεώργιος Καστριώτης ἀπὸ τὴν Καστοριά (βλ. εἰδικότερα στὸ ΣΤ' κεφάλαιο, σ. 173-180).

Ἐνας ἀκόμη σημαντικὸς παράγοντας γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς παιδείας, ἀλλὰ καὶ τῆς πολιτικῆς ζωῆς τῆς χώρας, ἦταν αὐτὸς ποὺ ἐκπροσωποῦνταν ἀπὸ τοὺς λεγόμενους ἰατροφιλόσοφους ποὺ εἶχαν φέρεи στὴ Βλαχία ἕνα νέο πνεῦμα ζωῆς: τὴ χριστιανικὴ δηλ. σκέψη συνδυασμένη ἄρτια μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴ. Εἶναι ἄξιο προσοχῆς ὅτι, καθὼς σημειώνει ὁ σ., σὲ καμιά περίπτωση δὲν σημειώθηκαν παρεκκλίσεις ἔξω ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς Ὁρθοδοξίας. Αὐτοὶ λοιπὸν οἱ ἰατροφιλόσοφοι ἐργάστηκαν σύντονα στὶς ἡγεμονίες καὶ τὶς ἐβοήθησαν πολὺ τόσο στὴ διάρκεια τοῦ προ-φαναριωτισμοῦ ὅσο καὶ κατὰ τὸ φαναριωτικὸ αἰῶνα νὰ γνωρίσουν τὶς νέες μορφές ζωῆς ποὺ παρεῖχε ἡ Εὐρώπη, ἀλλὰ καὶ παράλληλα ἐργάστηκαν συνειδητὰ καὶ γιὰ τὴν Ὁρθοδοξία. Ἡ συνεργασία τους, ἄλλωστε, μὲ τὴν αὐτὴ καὶ μὲ τοὺς Ἑλληνες θρησκευτικὸς οὐμανιστὲς τῶν ἡγεμονιῶν ὑπῆρξε σ' ὅλα τὰ ἐπίπεδα ἀγαστή. (βλ. τὸ Ζ' κεφ. Ἡ παρουσία στὴ Βλαχία ἰατροφιλόσοφων προερχομένων ἀπὸ ἑκπαιδευτικὰ κέντρα τῆς Δύσης (σσ. 181-205).

Τέλος στὸ τελευταῖο κεφάλαιο μὲ τὸν τίτλο Συμπεράσματα (σ. 206-237) ἐπιχειρεῖται μιὰ θεωρητικὴ σύλληψη τῆς νεοελληνικῆς πολιτιστικῆς ἐπίδρασης στὴ Βλαχία, ὅπου ἐπισημαίνεται ἡ διαμάχη τοῦ «προοδευτικοῦ», ὅπως τὸ χαρακτηρίζει ὁ σ., καὶ τοῦ «κατεστημένου»: τοῦ πρώτου ἐκφραστῆς ἦταν ὁ Καρυοφύλλης, ἐνῶ τοῦ δευτέρου ὁ Δοσίθεος Νοταρᾶς. Ἡ διαμάχη αὐτὴ ποὺ εἶχε ξεκινήσει ἀπὸ τὴ Βασιλεύουσα (καὶ ὅπου προὔπληρχαν οἱ παλαιὲς καταβολές τοῦ Λούκαρη καὶ τοῦ Κορυδαλλέα) μεταφέρθηκε καὶ στὴ Βλαχία, ὅπου μάλιστα δημιουργήθηκε πιὸ φανερά αὐτὸ ποὺ ἐπέδιωκε ὁ Καρυοφύλλης: τὸ ἀνοιγμα δηλ. πρὸς τὴν Εὐρώπη, πράγμα δηλ. ποὺ φοβοῦνταν οἱ ἀντίπαλοί του. Δημιουργήθηκε δηλ. ἐδῶ αὐτὸ τοῦ ὀνομάστηκε ἀπὸ σύγχρονους Ρουμάνους μελετητὲς «τὸ νεοβλαχικὸ στόλ»: ἡ χριστιανικὴ Ἀνατολὴ συζευγμένη μὲ τὴ σοφὴ Εὐρώπη. Γενικότερα ὅλη αὐτὴ ἡ κίνηση εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ἔχουμε τὸ φαινόμενο τῆς ἀναγέννησης τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, ἔξω ἀπὸ τὴ Βασιλεύουσα καὶ τὴ Δύση, κάτω ἀπὸ τὴν προστασία τῶν Βλάχων ἡγεμόνων. Ἡ ἐπίδραση ποὺ ἄσκησε ἡ ἀναγέννηση αὐτὴ εἶχε τὶς ἄμεσες συνέπειές της στὴν ἑλληνικὴ γραμματολογία, ἀλλὰ καὶ στὴ ρουμανικὴ μὲ σαφὴ καθυστέρηση ὀφειλόμενη στὴν πληθωρικὴ ἐπιρροὴ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας—φαινόμενο ποὺ ἀπαντοῦμε στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα. Στὸ Ἐπιμετρο, τέλος, ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὰ βιβλία ποὺ ἐκδόθηκαν στὴ μελετώμενη περίοδο: τίτλοι βιβλίων, διορθωτές, ἐπιμελητές, τυπογράφοι κ.λ.

Μὲ λίγα λόγια τὸ βιβλίο τοῦ κ. Καραθαν. καλύπτει ἕνα μεγάλο κενό, ἀφοῦ ἐξετάζει, ἐξαντλητικὰ θὰ λέγαμε, σ' ὅλο του τὸ φάσμα τὸν προ-φαναριωτισμὸ, στὸ κεφάλαιο δηλ. ποὺ ἦταν πολὺ ἐλλιπές. Ὁ σ. θὰ μπορούσε νὰ ἐργαστεῖ ἐντονότερα ἐκμεταλλευόμενος τὶς πηγές τῶν ρουμανικῶν χρονικῶν καὶ ἐγγένει τῶν πηγῶν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες θὰ μπορούσε νὰ ἔχει πολλὰ ἐρωτήματα, στὰ ὁποῖα θὰ μπορούσε νὰ δώσει τὶς ἐρμηνείες του, ὅπως: οἱ κοινωνικὲς δομές ποὺ προὔπληρχαν καὶ ποὺ διαμορφώθηκαν κατοπινὰ μὲ τὴ συμβολὴ τῶν λογίων, τὴν παιδεία ποὺ παρεχόταν, τοὺς Ρουμάνους λογίους κ.λ. Θὰ ἔπρεπε ἀκόμη νὰ μελετήσει ὁ κ. Καραθ. πιὸ ἀναλυτικὰ τὶς μεταναστεύσεις, κύρια ἀπὸ Β. Ἑλλάδα, καὶ τὸ ρόλο τῶν ἀποδήμων αὐτῶν στὶς οἰκονομικὲς ἐξελίξεις τῆς Βλαχίας: ἄλλωστε ὁ ρόλος αὐτὸς μνημονεύεται ἀπὸ τὸ σ. ἀλλὰ πολὺ περιληπτικὰ. Ἡ ἐμπορικὴ καὶ οἰκονομικὴ κίνηση αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει ἕνα πολὺ σπουδαῖο κεφάλαιο στὸ βιβλίο τοῦ κ. Καραθαν. Θὰ ἤθελα ἐπίσης νὰ διατυπώσω ὀρισμένες ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴ διάκριση ποὺ ἐπιχειρεῖ ὁ σ. ἀνάμεσα στὸ *leitré* καὶ στὸν *intellectuel*: πρόκειται γιὰ ἕνα θεωρητικὸ ζήτημα, τὸ ὁποῖο χρειάζεται περισσότερη ἐρευνα γιὰ τὴ συναγωγὴ συμπερασμάτων.

Ὡστόσο παρὰ τὶς ἐπιμέρους αὐτὲς παρατηρήσεις, θὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνω τὴν ἐργα-

τικότητα τοῦ σ., τὸν καλὸ χειρισμὸ τοῦ δημοτικοῦ λόγου σὲ μιὰν ἐποχὴ ποῦ διαστρεβλώνεται ἐπικίνδυνα, τὴν ἐξοικείωσή του μὲ τὴν ἐρευνητικὴ τῶν πηγῶν. Ἔχουμε ἔτσι λοιπὸν μιὰν εὐπρόσδεκτη συμβολὴ στὴ Γραμματολογία μας καὶ στὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν μὲ τὴν ἀποκάλυψη μιᾶς παραμελημένης πτυχῆς τῆς ἱστορίας τῆς παιδείας μας ποῦ συνιστᾷ ἡ ἀναγεννητικὴ αὐτὴ περίοδος τοῦ προ-διαφωτισμοῦ.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΑΘ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ἄποστολου Ε. Βακαλοπούλου, Ἑμμανουὴλ Παπᾶς. Ἀρχηγὸς καὶ ὑπερασπιστὴς τῆς Μακεδονίας. Ἡ ἱστορία καὶ τὸ ἀρχεῖο τῆς οἰκογένειάς του, Θεσσαλονικὴ 1981, 8ο, σελ. 268.

Ἐπειτα ἀπὸ τὰ εὐρήματα στὴ Βεργίνα, ἀλλὰ καὶ στὸ Δίε, στὴν Πέλλα, στὴ Σίνδο καὶ ἄλλοι, τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κόσμου στρέφεται ὄλο καὶ περισσότερο πρὸς τὴν ἀρχαία Μακεδονία, ὅπου δεσπόζουν οἱ μορφές τοῦ Φιλίππου Β' καὶ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου· παίρνοντας ἀπὸ τότε οἱ Μακεδόνες στὰ χέρια τους τὶς τύχες τοῦ ἑλληνισμοῦ, σφράγισαν διαδοχικὰ τὴν ἱστορία του σ' ὅλες τὶς περιόδους της. Δὲ λησμονοῦμε τὴν προσφορὰ τῶν Μακεδόνων κατὰ τοὺς ἑλληνιστικὸς χρόνους καὶ τὴ σωτήρια δρᾶσή τους κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο, ἀλλὰ δὲν ὑπῆρξαν μικρότερης σημασίας καὶ ἀξίας οἱ ἀγῶνες τους καὶ ἀργότερα, ὅταν, ὑπόδουλοι καὶ αὐτοί, προμαχοῦσαν γιὰ νὰ σωθοῦμε ἀπὸ τόσοις κινδύνους, ὥσπου συνετέλεσαν στὴν ἀπελευθέρωση καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀκριτικοῦ μας χώρου καὶ στὴ γοργότερη ἀξιοποίηση του ἔπειτα ἀπὸ τὸ 1912. Ὅταν ἄρχισε ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1821, ἀπάντησαν μὲ τὸ «παρῶν» πρῶτοι καὶ οἱ Μακεδόνες καὶ προσέφεραν μεγάλες θυσίες στὸ βωμὸ τῆς Ἐλευθερίας. Ἡ μορφή τοῦ Ἑμ. Παπᾶ δεσπόζει τὸ 1821. Κατὰ τὸ μακεδονικὸ ἀγῶνα ἀργότερα ἔδρασαν μὲ τὴ βοήθεια καὶ Ἑλλήνων τοῦ Νότου οἱ Μακεδόνες καὶ ἀποσόβησαν ἐθνικοὺς κινδύνους. Ὁραῖοι καὶ αὐτοὶ οἱ ἀγῶνες, περιμένουν τὸν ἀξιο ἱστορικό, ποῦ θὰ στηριχθεῖ στὸ πλούσιο ὑλικό, ἀλλὰ καὶ στίς ζωντανὲς μνήμες, γιὰ νὰ τοὺς παρουσιάσει μὲ μιὰ συνθετικὴ, τεκμηριωμένη καὶ ὀλοκληρωμένη ἱστορία. Τώρα σταματῶ στὸ ἔργο, ποῦ μᾶς χάρισε ἔπειτα ἀπὸ ἐπίπονες ἐρευνες καὶ μελέτες ὁ ἱστορικός μας τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, ὁ καθηγητὴς κ. Ἄπ. Ε. Βακαλόπουλος. Τὸ περιεχόμενό του πρέπει νὰ ἐνδιαφέρει κάθε Ἑλληνα, ἀλλὰ πιὸ πολὺ τοὺς Μακεδόνες καὶ τοὺς κατοίκους τῆς Χαλκιδικῆς, ὅπου ἔδρασε ὁ Ἑμ. Παπᾶς.

Τὰ ἔγγραφα τοῦ Ἀρχείου προέρχονται ἀπὸ τὸν Ἑμ. Παπᾶ καὶ τὰ παιδιά του, ἀπὸ τὸν Δ. Ὑψηλάντη, ἀπὸ Ὑδραῖους, κατοίκους τῆς Χαλκιδικῆς καὶ τὰ πιὸ πολλὰ ἀπὸ κληρικοὺς τοῦ Ἀγ. Ὅρους ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλους Ἑλληνες. Ἡ ἀμεσότητα τῶν ἐπιστολογράφων μὲ τὰ φοβερὰ γεγονότα δημιουργεῖ ἐπιβλητικὴ ἀτμόσφαιρα, ὅπου βαραίνει ἡ σκιά τοῦ θανάτου, ἀλλὰ τὴν ἀντιμάχονται ἡ πίστη, ὁ πόθος καὶ ὁ ἀγῶνας γιὰ τὴν ἐλευθερία. Οἱ καιροὶ ἀνάγκαζαν καὶ τοὺς ἀπλοὺς ἀνθρώπους νὰ προσέχουν καὶ νὰ συμπεριφέρονται μὲ σοβαρότητα.

Μὲ τὰ σπάνια προτερήματα καὶ τὶς θυσίες του ὁ Ἑμ. Παπᾶς ἐπιβλήθηκε σ' ὅλους ἀπόλυτα, ὅπως δείχνει ὁ μέχρι λατρείας θαυμασμός, ποῦ ἀποπνέουν ὅλα τὰ ἔγγραφα. Κι ὁ ἴδιος δὲν ἤξερε πολλὰ γράμματα, ἀλλὰ πρόκοψε χάρη στίς σπάνιες ἀρετὲς του κι ὁ ἔνθερμος πατριωτισμὸς τοῦ ὑπαγόρευσε νὰ θυσιάσει τὰ πάντα γιὰ τὴν πατρίδα. Ἡ πολεμικὴ ἀτμόσφαιρα καὶ οἱ ἄλλες ἀρετὲς τῶν ἐπιστολογράφων μᾶς κάνουν νὰ παραβλέπουμε

τις ἀδυναμίες τοῦ ἀρχαϊσμοῦ τῆς γλώσσας σ' αὐτὰ τὰ κείμενα.

Τέτοιο ὕλικό, πού βρίσκεται σέ διάφορα ἀρχεῖα καί ἀλλοῦ, μέ κίνδυνο μάλιστα νά καταστραφεῖ, εἶναι ἔθνικό κεφάλαιο καί δέν ἀρκεῖ ὁ ζήλος τῶν λίγων ἐρευνητῶν γιά τήν ἀξιοποίησή του· χρειάζεται καί ἡ συμπαράσταση τῆς Πολιτείας μέ μιᾶ συντονισμένη προσπάθεια, γιά τήν προστασία αὐτοῦ τοῦ ὕλικου, καί ἡ παροχή διευκολύνσεων σέ ἄξιους ἐπιστήμονες, πού δέ μᾶς λείπουν. Τά κενά τῶν ἱστοριῶν μας θά συμπληρώνονται ἀπό πρόωτο χέρι μέ τήν ὕλη αὐτῶν τῶν ἀρχείων καί θά γίνονται καί ἄλλες διορθώσεις.

Ὅσο γιά τόν κ. Βακαλόπουλο, πού συνεχίζει ἀκαταπόνητος ἓνα τεράστιο ἔργο, δείχνει καί σ' αὐτή τήν ἐργασία τίς γνωστές ἀρετές του. Μέ τήν πανοπλία τῆς καταρτίσεώς του ἐξιχνιάζει τὸ καθεὶ μέ τῆ μεγαλύτερη ὑπομονή καί προσοχή, προσεγγίζοντάς το πρώτα ἀπ' ὅλα μέ ἀγάπη· γι' αὐτό καί τὸ κάνει αἶμα καί πνοή του καί τὸ παρουσιάζει μέ τόση ἀνέση καί μέ τὸν πιό εὐχάριστο τρόπο. Θετικός καί πλήρης στίς τεκμηριώσεις του δέν παραλείπει τίποτα τὸ οὐσιαστικό, οὔτε προσθέτει κάτι, πού δέ θά πείραζε, ἀν τὸ παρέλειπε. Κλασικός στοὺς ἐκφραστικούς τρόπους του θέλγει μέ τήν ἀκρίβεια καί τῆ σαφήνειά του, μέ τῆ ζωντάνια καί τίς κινήσεις του πάντοτε στοῦ ἴδιο ὑψηλοῦ ἐπίπεδο. Μᾶς πείθει γιά ὅλα, γιατί, πλησιάζοντας πρόσωπα καί πράγματα μέ τόση ἀγάπη, ἀφήνει καί μᾶς μιλοῦν τά ἴδια γιά τήν πραγματική θεώρησή τους. Πρόκειται γιά μιᾶ ἄντικειμενική θεώρηση, πού δέν ἐπιηρεάζεται ἀπὸ ἰδεολογικές προκαταλήψεις ἢ μεθοδολογικές ἀδυναμίες. Χαίρεται ὁ ἴδιος τῆ δουλειά του καί μεταδίδει αὐτῇ τῆ χαρὰ καί στὸν ἀναγνώστη· κι ἐνῶ ἀναστρέφεται στοῦ παρελθόν, ἔχουμε τήν αἴσθησή ὅτι κινούμαστε σ' ἓνα παρὸν ὀλοζώντανο καί στρέφουμε τὰ βλέμματά μας πρὸς τὸ μέλλον μ' αἰσιοδοξία.

Τέλος, βλέπεις σ' ὅλα τὰ ἔργα του τὸν ἐπιστήμονα, πού ἔχει δαμάσει καί χωνέψει τὸ ὕλικό του καί γι' αὐτό ἰσοροπεῖ μέ τήν ἴδια τελειότητα τὸ περιεχόμενο καί ἡ διατύπωσή του.

ΧΡΙΣΤΟΣ Κ. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

Κί τ σ ο υ Μ α κ ρ ῆ, Βήματα, ἔκδ. Κέδρος, Ἀθήνα 1979, σελ. 432.

Τὰ «Βήματα» τοῦ Κ. Μακρῆ δέν εἶναι μιᾶ πρωτοδημοσιευόμενη δουλειά. Εἶναι μιᾶ ἐπανάκδοση ἀρθρῶν πού ὁ μελετητῆς τους ἔχει ἤδη δημοσιεύσει σέ ἐφημερίδες καί περιοδικά, κύρια ὅμως στὴν ἐφημερίδα «Βήμα». Στὴ συλλογὴ αὐτῆ τῶν 90 ἀρθρῶν (τὸ πρῶτο δημοσιεύεται τὸ 1948 καί τὸ τελευταῖο τὸ 1978) ὁ Κ. Μακρῆς προσπαθεῖ νά ἐμβαθύνει στά προβλήματα πού θέτει ἡ μελέτη τῆς λαϊκῆς μας τέχνης καί, γενικότερα, τοῦ λαϊκοῦ μας πολιτισμοῦ. Τὸ ἔργο τοῦτο εἶναι ἔργο μιᾶς ζωῆς, καθὼς συμβαδίζει μέ τίς προσπάθειες τοῦ ἴδιου τοῦ ἐρευνητῆ νά συλλέξει τὸ ὕλικό του—ἢ καλύτερα νά τὸ περισώσει—, νά τὸ γνωρίσει, νά ἐντοπίσει τὰ προβλήματά του καί νά προχωρήσει τελικὰ στὴν προσπάθειά του νά βρεῖ τῆ λύση τους. Προσπάθεια ξεχωριστή, ἀν λάβουμε ὑπόψη ὅτι ἡ μελέτη τῆς λαϊκῆς τέχνης εἶχε μείνει ἀρκετὸ καιρὸ παραμελημένη καί μόνο πρόσφατα θά μπορούσε νά λεχθεῖ ὅτι μπῆκαν οἱ βάσεις πού θά τῆ βοηθήσουν νά ξεφύγει ἀπὸ τὸν ἐραστικισμὸ καί νά γίνῃ ἐπιστήμη. Ὁ Κ. Μακρῆς, μέ τήν πολύτιμή του πείρα, συνέλεξε μέσα ἀπὸ τήν καθημερινή του ἐπαφὴ τὸ ὕλικό τῆς ἐρευνᾶς του καί ἀναζήτησε τοὺς δημιουργοὺς του μέ τῆ συνεχή του ἐνασχόληση μέ τὰ δημιουργήματα τοῦ λαϊκοῦ μας πολιτισμοῦ καί τοὺς ἐκφραστῆς του, ἀλλὰ κύρια μέ τήν ἀγάπη καί τὸ σεβασμὸ πού τὰ ἀντιμετωπίζει. Καί δέ θά ἦταν ὑπερβολὴ νά λεχθεῖ ὅτι εἶναι ἀπὸ τοὺς πρώτους, μαζί μέ τήν Ἀγγλικὴ Χατζημιχά-

λη, πού κατάφερε να «ἀποκρυπτογραφήσει» και στη συνέχεια να μεταδώσει τὰ μηνύματα, τις αξίες, την ιδεολογία πού κλείνεται μέσα στα έργα τῆς λαϊκῆς μας τέχνης. Τὰ «Βήματα» ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, εἶναι ἕνα πρῶτο ἐγχειρίδιο λαϊκῆς τέχνης· γιατί ὁ συγγραφέας του, θέτει πρῶτος αὐτὸς τὰ προβλήματα μιᾶς τέτοιας ἐρευνας κι ἀνοίγει τὸ δρόμο προσπαθώντας να καλύψει, ὅσο γίνεται πιὸ πολλές δραστηριότητες τοῦ λαϊκοῦ μας τεχνίτη και παρακολουθώντας τις ποικίλες μορφές τῆς ἔκφρασης του μέσα σ' ὅλο τὸν ἑλληνικὸ χῶρο.

Ἄλλωστε καθὼς ἡ γλῶσσα τοῦ συγγραφέα εἶναι ἀπλή και τὸ κείμενο κατανοητό, χωρίς πολλές λεπτομέρειες, τὸ βιβλίο γίνεται προσιτὸ σ' ἕνα εὐρύτερο ἀναγνωστικὸ κοινό. Ἐξάλλου, τὸ γεγονός ὅτι δημοσίευσε τὰ ἄρθρα τοῦτα σὲ μιὰ ἐφημερίδα καθημερινῆς κυκλοφορίας μαρτυρεῖ εὐγλωττα τοῦ σκοποῦς του. Τὰ δημοσιευόμενα ἐδῶ ἄρθρα βαλμένα κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ, ἔχουν διατηρήσει σχεδὸν τὴν ἀρχικὴ τους μορφή, ὅπως πληροφορούμαστε στὸν πρόλογο. Φυσικά, ὅπως ἐπισημαίνει και ὁ μελετητῆς τους, ἀπὸ τὸ χρόνο τῆς συγγραφῆς τους μέχρι σήμερα ἔχουν μεσολαβήσει πολλές πολὺ διεξοδικότερες δουλειές (ἀναφέρουμε ἐνδεικτικά: ἐκδόσεις Ἑθνικῆς Τράπεζας· Κίτσου Μακρῆ, Ἡ λαϊκὴ τέχνη τοῦ Πηλίου, Ἀθήνα 1976· εἰδικὰ γιὰ τὴ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ τὰ βιβλία τοῦ Ν. Μουτσόπουλου). Ἀκόμη πολλὰ ἀπὸ τὰ μνημεῖα γιὰ τὰ ὁποῖα ὁ συγγραφέας ὑπογράμμισε τὸν κίνδυνο να καταστραφῶν, δὲν ὑπάρχουν πιά σήμερα, ἐνῶ ἄλλα, τυχερότερα βέβαια, διασώθηκαν. Ὅμως ὅλα τοῦτα δὲ μειώνουν σὲ τίποτα τὴν ἀξία τοῦ ἔργου μιὰ και ὁ βασικὸς του σκοπὸς μένει πάντα ἐπίκαιρος: να προβληθῶν τὰ ζητήματα τῆς λαϊκῆς μας τέχνης και να ἀπασχολήσουν τοὺς σχετικὸς μελετητές.

Ἡ προσπάθεια να δώσουμε μιὰ σύντομη παρουσίαση τῶν 90 αὐτῶν ἄρθρων τοῦ Κίτσου Μακρῆ θὰ ἦταν, νομίζουμε, ἄσκοπη και ἄδικη ταυτόχρονα γιὰ τὸ συγγραφέα, καθὼς θὰ ἀφαιρούσε πολλὰ ἀπὸ τὴν πολὺπλευρὴ προσέγγισή του στὰ προβλήματα πού γεννᾶ ἡ μελέτη τῆς λαϊκῆς τέχνης και παράδοσης. Θὰ μπορούσαμε μόνο να ξεχωρίσουμε μιὰ σειρά ἄρθρων, πού γράφτηκαν σὲ διάφορες χρονικὲς στιγμές και να ὑπογραμμίσουμε τὴ βαρύτητά τους: ἐκεῖνα δηλ., στα ὁποῖα ὁ μελετητῆς θέτει τὰ πολλαπλὰ προβλήματα τῆς ἐπιβίωσης τῆς λαϊκῆς δημιουργίας μέσα στὸ σύγχρονο πολιτισμὸ, μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε τὰ δημιουργήματα τοῦ παρελθόντος να ζοῦν συμφιλιωμένα μὲ τὴ σύγχρονη πραγματικότητα. Ἐτσι ὁ Κ. Μακρῆς ξεκινᾶ συζητώντας τὸ πρωταρχικὸ μέλημα και καθῆκον, να προστατέψουμε τὰ τελευταῖα ἀπομεινάρια μιᾶς τέχνης πού χάνεται, γιὰ να περάσει στὴν οὐσία τοῦ προβλήματος: πῶς δηλ. θὰ διαφυλάξουμε τὴ λαϊκὴ μας τέχνη και πῶς δὲ θὰ τὴ φυλακίσουμε μέσα σὲ μουσεῖα και συλλογές μὲ τὴ σφραγίδα τοῦ παρελθόντος και τοῦ ἀπαρχαιωμένου, πῶς θὰ τὴν ἀποκαταστήσουμε, ὅσο γίνεται γνησιότερη, μέσα στὸ δικὸ της χρόνο και τόπο και παράλληλα πῶς θὰ τὴν κάνουμε να λειτουργήσει μέσα στὴ σύγχρονη πραγματικότητα δίνοντάς της μάλιστα, στὸ βαθμὸ πού εἶναι δυνατὸ, καινούργιες δυνατότητες. Ἄλλωστε τὸ συγκεκριμένο αὐτὸ πρόβλημα φαίνεται πῶς εἶναι ἀπὸ τὰ φλέγοντα γιὰ τὸ συγγραφέα, καθὼς ἐπανέρχεται συχνὰ στα περισσότερα ἀπὸ τὰ σημειώματά του.

Ἡ μέθοδος, τὴν ὁποῖα ἀκολουθεῖ ὁ Κ.Μ. στὴν προσπάθειά του να παρουσιάσει τὸ ὕλικο του, λίγο-πολύ καθορίζεται ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο θέμα του. Ἐτσι, ἔταν ἐπιχειρεῖ τὴν παρουσίαση ἑνὸς τόπου πού κάποια χρονικὴ περίοδο ἔπαιξε ἕνα ρόλο σημαντικὸ στὴν πολιτιστικὴ και καλλιτεχνικὴ ζωὴ τῆς χώρας (Σκύρος, Μέτσοβο-Ἀρχόντισσα Σιάτιστα-Γαλαξίδι), πρῶτα φροντίζει να μᾶς κατατοπίσει γιὰ τὴν τοποθεσία και τὴ γειτονικὴ περιοχή και στὴ συνέχεια ἐκθέτει τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, τὴν ἰδιαίτερη συμβολὴ τοῦ τόπου ἢ τις ἰδιαιτερότητες τῆς πολιτιστικῆς του ζωῆς. Αὐτὸ πού μόνο ἔχουμε να προτείνουμε γιὰ τὴν ἀκριβέστερη πληροφόρηση τοῦ ἀναγνώστη εἶναι ἡ προσθήκη ἑνὸς χάρτη πού θὰ

ήταν χρήσιμος ιδιαίτερα για τη γνωριμία μας με απομακρυσμένα χωριά και τις άγνωστες εκκλησίες τους.

“Άλλοτε πάλι, ξεκινώντας από ένα όρισμένο θέμα (ή εκκλησία-το τοπίο-ο παράδεισος) προσπαθεί να βρει τα αντίστοιχα παράλληλά του σε όλες τις μορφές της λαϊκής μας τέχνης (ξυλογλυπτική, ζωγραφική, λιθογλυπτική) ή ακόμη και της προφορικής μας παράδοσης (παραμύθια, παροιμίες). Στο σημείο αυτό πρέπει να τονίσουμε την αξία μίας τέτοιας όπτικής, καθώς ο συγγραφέας προσπαθεί να συλλάβει και να εκθέσει την αδιάσπαστη ενότητα της λαϊκής δημιουργίας, την άμεση συνάφεια και συνύπαρξη όλων των μορφών της λαϊκής έκφρασης σε ένα σύνολο ενιαίο, που είναι ο λαϊκός πολιτισμός και που φορέας του είναι επίσης ένας, ο λαός. Σε άλλες περιπτώσεις ο Κ. Μακρής δοκιμάζει—μέσα στον περιορισμένο χώρο του σημειώματος της εφημερίδας—να όρισει το περιεχόμενο και το νόημα της λαϊκής ζωγραφικής ή της γλυπτικής ή της αρχιτεκτονικής σπιτιών, γεφυριών κ.λ. Χωρίς να επιδιώκει κάποια διεξοδική καταγραφή των σχετικών μνημείων, ενδιαφέρεται άρχικά για τις καταβολές και τις επιδράσεις στη φόρμα του λαϊκού δημιουργήματος, για την εξέλιξη της μέσα στο χρόνο και κατόπιν για το δημιουργό, την τεχνική του και την οργάνωσή του σε συντεχνίες.

“Όμως η προσπάθειά μας να εκτιμήσουμε τη μέθοδο του Κ. Μακρή τότε μόνο δε θα είναι έλλιπής, όταν δώσουμε ιδιαίτερο βάρος στην έπιμονή του—ή καλύτερα στην άγωνία του—να μελετά πάντα τα λαϊκά δημιουργήματα μέσα στο δικό τους χώρο, μέσα στο δικό τους χρόνο και μέσα στη δεδομένη μορφή της κοινωνίας της εποχής εκείνης. Στην απόπειρά του αυτή να φωτίσει από κάθε πλευρά όλη τη σφαίρα του λαϊκού μας πολιτισμού εξαντλεί τις υπάρχουσες δυνατότητες: κείμενα περιηγητών και πληροφορίες έμβόλμες σε βιβλία λογίων, άφηγήσεις των τελευταίων ύπηρετών της λαϊκής μας τέχνης και άναψη-λάφηση του υπάρχοντος φωτογραφικού ύλικού, ιδιαίτερα των χαμένων μνημείων, μελέτη περιγραφική του περιεχομένου των διασωθέντων θησαυρών, άρχαιακή έρευνα (άρχαια συντεχνιών ή άρχαια ιδιωτικά, προικοσύμφωνα κ.λ.) και συλλογή έμμεσων και διάσπαρτων πληροφοριών. Όλη αυτή η ρωμαλέα προσπάθεια ξεφεύγει από τις δυνατότητες του ενός ανθρώπου και άπαιτεί το μόχθο περισσοτέρων και μάλιστα ειδικευμένων μελετητών.

“Ένα σημείο που κρίνουμε άδύναμο στη μελέτη τούτη είναι η προσπάθεια του συγγραφέα της να άναζητά τις άρχές και τα πρότυπα της λαϊκής μας τέχνης μόνο στις καταβολές του Βυζαντίου, άκόμη και της άρχαιότητας, και στις σύγχρονες επιδράσεις της Δύσης. Πιστεύουμε πώς η τέχνη ή τουρκική και γενικά ή μουσουλμανική έπηρέασε δυναμικά την εξέλιξη της νεότερης έλληνικής τέχνης και ίσως είναι λίγο άφελές να περιορίζουμε τις έπιρροές αυτές σε μεμονωμένα παραδείγματα, όπως τα ξυλόγλυπτα ταβάνια. Βέβαια μιá προσπάθεια να ξεκαθαρίσουμε πού βρίσκεται το έλληνικό στοιχείο (ή καλύτερα το βυζαντινό) και πού το τούρκικο, θά μās όδηγοΰσε σ’ ένα λαβύρινθο, καθώς από πολú άρχαίους χρόνους ή άλληλεπίδραση Έλλάδας-Μ. Άσίας ήταν άναμφισβήτητη και συνεχής. Ούτε πάλι μπορούμε νά άπλουστεΰουμε τόσο την ίστορία ώστε να άνάγουμε κάθε λαϊκό δημιούργημα, φτιαγμένο στα χρόνια της τουρκοκρατίας, στην τουρκική τέχνη. Άπλά-και μόνο πρέπει να έχουμε ύπόψη, προκειμένου για τέτοια θέματα, τη συμβίωση των δύο λαών επί 400 χρόνια μέσα σε κοινά όρια· ή συμβίωση λοιπόν αυτή πρέπει λίγο πολú να τους όδηγησε στην υίοθέτηση κοινών έκφραστικών μέσων που ύπάρχουν κάτω από άμοιβαίες επιδράσεις. Άλλωστε ή τέχνη της παλαιάς τουρκικής αυτοκρατορίας, ιδιαίτερα στο βαλκανικό χώρο, παρουσιάζει πολλές όμοιότητες, χωρίς βέβαια να παραγνωρίζουμε τις ποικιλίες και τις τοπικές ιδιομορφίες που γεννιούνται από την ιδιαιτερότητα και την παράδοση του κάθε λαού¹. Έτσι, ίσως, είναι βοηθητικό, για την ίδια την έρευνα, να γνωρίζουμε

1. Miltos Garidis, Panayotis Zographos, peintre populaire de la guerre d'inde-

ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἑλληνα Καραγκιόζη ὑπάρχει καὶ ὁ τούρκικος¹ ἢ ἀκόμη ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ μοτίβα, ἰδιαίτερα τῆς γλυπτικῆς καὶ ζωγραφικῆς, ποὺ χαρακτηρίζουμε μαρκό προέρχονται πιθανὸν ὄχι κατευθεῖαν ἀπὸ τὴν Εὐρώπη, ἀλλὰ ἀπὸ ἓνα ἐνδιάμεσο δρόμο: αὐτὸν τῆς Πόλης, ὅπου στὰ χρόνια τοῦ σουλτάνου Ἄχμετ τοῦ 3ου (1703-1730) διαμορφώνεται τὸ τουρκομαρκό².

Στὸ ἄρθρο τοῦ «Χρῶμα καὶ ὄγκος» (σ. 179) θὰ εἶχαμε κάποιες ἀντιρρήσεις στὴν ἀποψη τοῦ συγγραφέα, ὅτι «στὶς εἰκαστικὲς τέχνες καθεμίᾳ τους χρησιμοποιοεῖ σὰν κύριο ἐκφραστικὸ μέσο μόνο ἓνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ (χρῶμα, ὄγκος, φῶς)». Βέβαια, ἀπλοποιώντας τὰ πράγματα ἢ ἀποψη τούτη εἶναι σωστή: στὴ γλυπτικὴ ὁ δημιουργὸς παίζει μὲ τὸν ὄγκο, στὴ ζωγραφικὴ μὲ τὸ χρῶμα καὶ στὴ χαλκογραφία μὲ τὸ φῶς. Ὅμως ἡ διάκριση αὐτὴ εἶναι κάπως ἀπλουστευτικὴ, καθὼς παραγνωρίζεται ἡ σημασία τοῦ φωτὸς καὶ τοῦ διαλόγου σκιάς-φωτὸς γιὰ τὸ γλυπτὸ ἔργο ἢ ἐξομοιώνονται ὅλα τὰ ζωγραφικὰ ἔργα, ἀκόμη κι αὐτὰ ποὺ ἀπὸ πεποιθὴση ὁ δημιουργὸς τοὺς ἀρνεῖται τὴν πολυχρωμία καὶ ἀποδίνει τὸν ὄγκο μὲσα ἀπὸ τὴν ἐναλλαγὴ φωτισμένων-σκοτεινῶν ἐπιφανειῶν.

Στὸ σημεῖωμα «Τοπίο καὶ ἄνθρωπος» (σ. 342-345) τὸν συγγραφέα προβληματίζει ἡ ἀπουσία ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ τοπίο τῆς λαϊκῆς μας ζωγραφικῆς. Στὸ πρόβλημα αὐτὸ προτείνουμε μιὰ διαφοροποίηση, ποὺ δίνει ἐνμέρει μιὰ ἀπάντηση, χωρὶς ὅμως νὰ τὴν ἐπιβεβαιώνει τὸ προηγούμενο μιὰς διεξοδικῆς ἔρευνας. Ὄταν ὁ ζωγράφος στὴν ἀπεικόνιση τοῦ τοπίου ἀκολουθεῖ κάποιον πρότυπο ποὺ εἶναι δυτικὸ καὶ συνήθως χαλκογραφία, τὸ ἀκολουθεῖ (στὸ συγκεκριμένο σημεῖο) ἀρκετὰ πιστὰ καὶ συνήθως δὲν τὸ πλουτίζει μὲ τὴν προσθήκη τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς. Ὄταν ὅμως ὁ ζωγράφος ἀρνεῖται ἢ ἀγνοεῖ τὸ δυτικὸ πρότυπο καὶ δημιουργεῖ τὸ τοπίο τὸ δικό του, μὲ βάση τὸ δικό του αἰσθητήριο καὶ τὴ δική του ἐμπνευση, τότε ὁ ἄνθρωπος ἐμφανίζεται φυσικὰ καὶ αὐθόρμητα, παρ' ὅλη τὴν ἀδεξιότητα καὶ παιδικότητα τῆς ἀπόδοσης τῆς μορφῆς του (σπίτι Μανούση καὶ σπίτι Μαλιόγκα, στὴ Σιάτιστα). Βέβαια, ὅπως παρατηρεῖ καὶ ὁ Κ. Μακρής, συχνὰ ἡ παρουσία τοῦ ἀνθρώπου καταντᾷ ἐντελῶς δευτερεύουσα καὶ τὸ τοπίο εἶναι αὐτὸ ποὺ κυριαρχεῖ στὴν παράσταση. Στὴ διαπίστωση αὐτὴ δὲν ἔχουμε κάποια ἀπάντηση ὀριστική. Πρὸς τὸ παρὸν μόνο μπορούμε νὰ ἀρνηθοῦμε τὴν καθολικὴ ἰσχὺ μιᾶς τέτοιας διαπίστωσης καὶ σημειώνουμε τὴν ἁρμονία τοπίου καὶ ἀνθρώπου στὸ «Πάνθεον» τῆς οἰκίας Χατζημιχαήλ στὴ Σιάτιστα.

Στὸ ἄρθρο τοῦ γιὰ τοὺς Χιοναδίτες ζωγράφους (σ. 357-362) θὰ ἐντοπιζάμε μιὰ κάποια ἀσάφεια, χωρὶς ὅμως νὰ καταλογίζουμε καμιὰ εὐθύνη, μιὰ καὶ ἡ ἔλλειψη ἀρχαιακῶν πηγῶν καθὼς καὶ ἡ ἐμβρυακὴ μελέτη τῶν ὑπαρχουσῶν γιὰ τὴ δραστηριότητα τῶν ζωγράφων εἶναι βασικὸ ἐμπόδιο γιὰ μιὰ καλύτερη γνωριμία μὲ τὴν τέχνη τους. Ἴσως εἶναι ἀκόμη νωρὶς νὰ υἱοθετήσουμε τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ὀργανωμένης Σχολῆς ζωγραφικῆς, τῆς ὁποίας ἡ δημιουργία, χωρὶς νὰ ἔρχεται σὲ χτυπητὴ ἀντίθεση μὲ τὴ βεβαιωμένη παραδοσιακὴ μορφή τῆς ζωγραφικῆς τέχνης (ὅπου λίγο πολὺ ἡ μαθητεία τοῦ ζωγράφου περιορίζεται στὴν ἐμπειρία τοῦ δουλεύοντος πλᾶι στὸν πατέρα του ἢ, στὴν καλύτερη περίπτωσι, πλᾶι στὸ δάσκαλο τοῦ Ἄθω), δὲν φαίνεται νὰ δικαιολογεῖται ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντα μέχρι στιγμῆς στοιχεῖα. Ἐνα ἄλλο θέμα, ποὺ μένει ἀνοικτό, εἶναι τὸ ἂν οἱ Χιοναδίτες ζωγράφοι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὀργάνωσι

pendance grecque, «Revue d'esthétique», vol. 16, Jan. 1963, σ. 66-67· The Greek Mont in London-Four painters in 20th century Greece, 1975 (εἰσαγωγή Ν. Χατζηνικολάου, σ. 9-18).

1. Γιὰ τὴν καταγωγή τοῦ Καραγκιόζη ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. Γ. Ἴω ἀ ν ο υ, Ὁ Καραγκιόζης, 3 τόμοι, Ἄθῆνα 1971. Ἐκδόσεις Ἑρμῆς.

2. Michael Levey, The World of Ottoman Art, London 1975.

τους σέ φυλές, ήταν οργανωμένοι και σέ συντεχνίες και κατά πόσο υπήρχε μιὰ τέτοια συντεχνία.

Κάποιες άβλεπίες, τέλος, πού παρατηρήσαμε δέ μειώνουν τή σημασία του έργου. Στο άρθρο «Λαϊκή ζωγραφική και παιδικό σχέδιο», άπαριθμώντας τὰ μνημεία τής κοσμικής ζωγραφικής, ό Κ. Μακρής σημειώνει ότι στο σπίτι του Γεωργίου Σβάρτς υπάρχει άπεικόνιση της Βιέννης. Όσο μπόρεσα νά πληροφορηθώ άπό τὰ «Θεσσαλικά Άμπελάκια» του Ν. Μουτσόπουλου (Έπιθεώρηση Όώς, 1966, σ. 113-200), στο σπίτι του Δημήτρη Σβάρτς και όχι του Γεωργίου υπάρχουν παραστάσεις πόλεων πού μποροϋν νά ταυτιστούν με τή Βιέννη ή τήν Πέστη (σ. 49-50). Έξάλλου στο σπίτι του Κανατσούλη στη Σιάτιστα δέν έχουμε μόνο τήν παράσταση του Διονύσου, αλλά μιὰ δλόκληρη σειρά με εικονικές παραστάσεις μύθων. Τέλος, τó σπίτι του Μαλιόγκα στη Σιάτιστα βρίσκεται δίπλα στοϋ Νερατζόπουλου και όχι στοϋ Κανατσούλη, όπως αναφέρει. Στο σημείο αυτό με μεγάλη ευχαρίστηση άξιζεί νά προσθέσουμε ότι τó σπίτι αυτό, άλλοτε σέ άθλια κατάσταση όπως γράφει και ό Κ. Μακρής, τó τελευταίο καλοκαίρι πέρασε στα χέρια τής αρχαιολογικής υπηρεσίας, πού ανέλαβε τήν άναστήλωσή του και τήν άποκατάσταση τών τοιχογραφιών του.

Κάποια τελευταία λόγια χρειάζεται νά πούμε για τή βιβλιογραφία του και τις πηγές του. Ό βιβλιογραφία θά μποροϋσε νά χαρακτηριστεί έλλιπής, γιατί, όταν δέν τήν παραλείπει τελείως, δέν παραθέτει όλα τὰ χρησιμα στοιχεία. (Έτσι, για παράδειγμα, στο «Όκτωήχι και Ψαλτήρι» κάνει μνεία για πρόσφατη μελέτη του Μ. Χατζιδάκη (σ. 355), χωρίς όμως νά αναφέρει τόν τίτλο της). Φυσικά, καθώς τὰ άρθρα προορίζονταν αρχικά για τó ευρύ άναγνωστικό κοινό, θά ήταν λίγο κουραστικό νά δίνονταν όλα τὰ στοιχεία πού μόνο για τόν ειδικό μελετητή έχουν ενδιαφέρον. Όμως σέ μιὰ άναδημοσίευση, όπως στην προκειμένη περίπτωση, θά μποροϋσε νά υπάρχει ένας πρόσθετος κατάλογος με τὰ βασικότερα έργα πού συμβουλευτήκε ό συγγραφέας, ιδιαίτερα όταν τὰ μνημονεύει στο κείμενό του. Έξ άλλου ή έπιλογή τών εικόνων στο παράρτημα είναι άναμφίβολα χρήσιμη και απαραίτητη, κάποτε όμως άποδεικνύεται φτωχή για κάπως έπαρκέστερη πληροφορόρηση.

ΜΕΛΠΟΜΕΝΗ Δ. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗ

Ν ι κ ο λ ά ο υ Κ. Μ ά ρ τ η, Ό πλαστογράφηση τής Όστορίας τής Μακεδονίας. Όθή-να 1983, σελ. 1-186 (έκ τών όποιων αί σελ. 117-186 φωτογραφία).

Ό Νικόλαος Μάρτης, ό όποιος επί σειράν έτών έπεφορτίσθη με κυβερνητικά καθήκοντα, έκ τών όποιων τὰ μεγαλυτέρας χρονικής διαρκείας υπήρξαν τὰ του ύπουργού Βορείου Όλλάδος, Μακεδών ό ίδιος (έκ του γραφικού χωρίου Μουσθένη εις τās νοτίους παρυφάς του όρους Παγγαίου) και άπόφοιτος του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, γνωρίζει καλά τήν ιδιαίτεραν πατρίδα του Μακεδονίαν, όπως άλλωστε τήν γνωρίζουν καλά όλοι οι γηγενείς Μακεδόνες, και γνωρίζει και όσα προβλήματα έχουν δημιουργηθή περι αυτήν και εις τó έσωτερικόν και προπαντός εις τó έξωτερικόν. Είναι φυσικόν λοιπόν νά αισθάνεται πολϋ άσχημα όταν πληροφορηται ότι διατυποϋνται (και διδάσκονται) έπισήμως και προβάλλονται διεθνώς θεωρία (μέσω και καλοπίστων τρίτων), συμφώνως προς τās όποιας «Μακεδόνες» δέν είναι ούτε αυτός, ούτε οι συγγενείς του, ούτε οι φίλοι και γνωστοί του, ούτε οι πρόγονοι όλων αυτών, άλλ' αντίθέτως οι κατοικούντες ώρισμένες πέραν τών βορείων συνόρων τής Όλλάδος επαρχίας, οι όποιοι θεωροϋν κατόπιν τούτου πολϋ φυσικόν νά έ-

χουν ἔθνολογικάς βλέψεις ἐφ' ὅλης τῆς Μακεδονίας, συνεπῶς (καί ἰδίᾳ) καί ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς, τὴν ὁποίαν ἄλλωστε καί ἀποκαλοῦν «Μακεδονίαν τοῦ Αἰγαίου», δηλ. παραλιακὸν τμῆμα τῆς ὅλης Μακεδονίας.

Αἱ θεωρίαι αὐταὶ ἀναλόγως τῶν εἰδικωτέρων κέντρων ἐκ τῶν ὁποίων ἐκπορεύονται δίδουν διαφόρους διαστάσεις εἰς τὸ θέμα, αἱ ὁποῖαι ἀποτυποῦνται εἰς τοὺς διαφόρους χάρτας, οἱ ὅποιοι δημοσιεύονται σχετικῶς. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον δημιουργεῖται εἰς βάρος τῆς ἑλληνικῆς Μακεδονίας «ἀλτρωτικὸν» ζήτημα μὲ σκοπὸν νὰ πεισθοῦν ὅλοι ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς (ἑλληνικῆς) «Μακεδονίας» οὔτε ἦσαν οὔτε ἐν πάσῃ περιπτώσει εἶναι, ἔστω κατὰ πλειοψηφίαν, Ἑλληνας. Πράγματι, κατὰ διαφόρους τρόπους τεμαχίζεται ἡ ἱστορία τῆς Μακεδονίας καί διδάσκεται ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Μακεδόνες δὲν ἦσαν Ἑλληνας καί οἱ σημερινοὶ (πλὴν Λαζῶν, Ποντίων καί λοιπῶν προσφύγων) δὲν ἀποτελοῦν τὴν πλειοψηφίαν τῶν «γηγενῶν» κατοίκων τῆς Μακεδονίας. Βέβαια ὑπάρχει καί μεταξὺ τῶν θεωριῶν τούτων περαιτέρω ἐσωτερικὴ διαφοροποίησις, διότι κατὰ τὰς μὲν αὐτοὶ ὅλοι εἶναι «Μακεδόνες», κατὰ τὰς δὲ αὐτοὶ ὅλοι εἶναι «Βούλγαροι», μὲ συνέπειαν νὰ δημιουργηθῇ διαμάχη, συμφῶνως πρὸς τὴν ὁποίαν κατὰ τοὺς μὲν καί οἱ κάτοικοι τῆς βουλγαρικῆς Μακεδονίας (Μακεδονίας τοῦ Πιρίν) εἶναι «Μακεδόνες», κατὰ τοὺς δὲ ὅλοι οἱ αὐτοαποκαλούμενοι «Μακεδόνες» τῶν Σκοπίων εἶναι Βούλγαροι. Ἐν πάσῃ ὁμως περιπτώσει ἀπὸ ἑλληνικῆς πλευρᾶς πᾶσαι αἱ θεωρίαι αὐταὶ καταλήγουν εἰς τὴν ἀρνησιν, μεγάλην ἢ μικράν, τῆς ἑλληνικότητος γενικῶς τῆς Μακεδονίας καί εἰδικώτερον τῶν Μακεδόνων, μέχρι σημείου ὥστε εἰς μερικὰς ἀκραίας ἐκ τῶν θεωριῶν τούτων νὰ ἀναφέρεται ὅτι ἀργὰ ἢ γρήγορα ὀλόκληρος ἡ Μακεδονία, ἡ ὁποία κατ' αὐτὰς διηρέθη τὸ 1912-1913 λόγῳ κρατικῶν σκοπιμοτήτων εἰς διάφορα τμήματα, τὰ ὁποῖα ὑπέστησαν τὴν ἑλληνικὴν, σερβικὴν καί βουλγαρικὴν καταπίεσιν, θὰ γίνῃ ἐν ἀνεξάρτητον καί κυρίαρχον (σλαβικόν) κράτος μὲ πρωτεύουσαν τὴν Θεσσαλονίκην.

Ὅλα αὐτὰ ὠδήγησαν τὸν Νικόλαον Μάρτην εἰς τὴν ἐκπόνησιν τῆς ὑπὸ κρίσιν ἐργασίας, ἡ ὁποία φαίνεται σαφῶς ὅτι ἀποτελεῖ τὴν ἐκρηξίν τοῦ ἑλληνομακεδονικοῦ συναισθηματὸς του. «Ἡ ἱστορία τῆς Μακεδονίας πλαστογραφεῖται» γράφει εἰς τὴν πρώτην σειρὰν τοῦ προλόγου του, ὑπὸ μορφήν κραυγαλέας διαμαρτυρίας, καί σπεύδει εὐθὺς ἀμέσως νὰ προσθήσῃ: «ὡς Μακεδῶν καί ὡς πρώην ὑπουργὸς Βορείου Ἑλλάδος ἐθεώρησα χρέος μου νὰ ἐνημερώσω τὴν ἑλληνικὴν καί διεθνῆ κοινὴ γνώμη γιὰ τὸ ἀνυπόστατο τῶν ἰσχυρισμῶν τῶν πλαστογράφων καί γιὰ τὸ ἱστορικὸ τῆς παραποίησης τῆς ἱστορίας τῆς Μακεδονίας», διὰ νὰ συνεχίσῃ γράφων ὅτι «δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ δημιουργία ἐθνότητος (ἐννοεῖται τῆς «μακεδονικῆς», ἐκδόσεως Σκοπίων) μὲ κυβερνητικὰς ἀποφάσεις καί μὲ τὴν οἰκονομικὴν τοῦ ὀνόματος, τῆς ἱστορίας καί τῆς πολιτιστικῆς κληρονομίᾳς ἄλλων λαῶν». Κατόπιν τούτων ὁ Νικόλαος Μάρτης διατυπώνει μὲ ἀκρίβειαν τὸν σκοπὸν τῆς ἐργασίας του: θέλει νὰ πείσῃ καί τοὺς πλέον κακοπίστους καί δὴ μὲ ἀδιάφευστα στοιχεῖα περὶ τῆς ἀληθείας τῶν ἰσχυρισμῶν, τοὺς ὁποίους δι' ὅλης τῆς ἐργασίας του προβάλλει πρὸς ἀντίκρουσιν τῆς ἐπιχειρουμένης πλαστογραφίας.

Τὸ ἐγχείρημα τοῦ Νικόλαου Μάρτη, ὅσον καί ἂν δι' ἡμᾶς τοὺς Μακεδόνες καί τοὺς Ἑλληνας γενικώτερον, φαίνεται εὐκόλον, ὡς ἀναγόμενον εἰς αὐτονόητον κατάστασιν πραγμάτων, ἀντικειμενικῶς ἐμφανίζεται σοβαρόν, διότι ὑπάρει μεγάλη βιβλιογραφικὴ (ἰδίᾳ νεοσλαβικὴ) ἐπὶ τοῦ θέματος κίνησις καί ὡς ἐκ τούτου ἡ ἀνάληψις τῆς εὐθύνης αὐτοῦ προϋπέθετε χρόνον καί κόπον καί ποικίλης φύσεως (ἱστορικὴν, ἔθνολογικὴν, γλωσσολογικὴν κ.λ.) καί μεγάλους ἐρευνᾶς. Ὁ Νικ. Μάρτης ὁμως δὲν εἶχε πρόθεσιν νὰ ἀσχοληθῇ μὲ καθαρὰν ἐπιστήμην, ἀλλ' ἀντιθέτως νὰ χρησιμωποιήσῃ εὐρήματα, ὑπὸ μορφήν πραγματικῶν γεγονότων, ἐκ διαφόρων πηγῶν, ἀρχαίων, μέσων καί νεωτέρων ἀντλούμενα, τὰ ὁποῖα χωρὶς νὰ παύουν νὰ εἶναι ἐπιστημονικὰ ἔχουν τὴν χάριν ὅτι ὑποπίπτουν ἀμέσως

καὶ δὴ κατὰ τρόπον ἐντυπωσιακὸν εἰς τὴν ἀντίληψιν τοῦ ἀναγνώστου, ὁ ὁποῖος ἔχει, κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον, ἀμέσως ἐνώπιόν του ζωντανὴν πραγματικὴν κατάστασιν. Τοῦτο ἐξηγεῖ ἴσως καὶ τὴν ἔλλειψιν πληρεστέρας ἐπὶ τοῦ θέματος βιβλιογραφικῆς ἐνημερώσεως. Ὁ Νικόλαος Μάρτης δὲν ἔχει ἀντιγιουγκοσλαβικὸν πάθος (τοῦτο ἄλλωστε συμβαίνει μὲ ὅλους τοὺς Ἕλληνας). Ἀντιθέτως τὴν ὑπὸ κρίσιν ἐργασίαν του προσφέρει εἰς τὸν βωμὸν τῆς ἐλληνογιουγκοσλαβικῆς φιλίας, τὴν ὁποίαν καὶ ἐξυμνεῖ καὶ θέλει νὰ προστατεύσῃ. Ἐν τῇ ρύμῃ ὄμως τοῦ (γραπτοῦ) λόγου του γράφει ὅτι «μὲ τοὺς Γιουγκοσλάβους πάντοτε βρεθήκαμε κοντὰ ὁ ἓνας στὸν ἄλλο στίς δύσκολες στιγμὲς τῆς ἱστορίας», ἐνῶ προφανῶς ἤθελε νὰ μνημονεύσῃ τοὺς Σέρβους, διότι ἐκ τῶν σημερινῶν Γιουγκοσλάβων οἱ μὲν Κροᾶται καὶ Σλοβένοι ἦσαν μέχρι τὸ 1919 μέλη τῆς αὐστροουγγρικῆς μοναρχίας, γνωστῆς διὰ τὰ ἔναντι τῆς Ἑλλάδος αἰσθήματά της, οἱ δὲ «Μακεδόνες» ἦσαν μέχρι μὲν τὸ 1944 ἀνύπαρκτοι ὡς «Μακεδόνες», σταθερῶς θεωρούμενοι μέχρι τότε ὑπὸ μὲν τῶν Βουλγάρων ὡς Βούλγαροι, ὑπὸ δὲ τῶν Σέρβων ὡς Σέρβοι, ἔκτοτε δὲ καὶ μέχρι τῆς σήμερον ἀποτελοῦν τὸ κύριον κέντρον τῶν περὶ τὴν Μακεδονίαν ἀνθελληνικῶν πάσης φύσεως ἐνεργειῶν.

Τὰ εὐρήματα τοῦ Νικολάου Μάρτη, εἰδικώτερον, ἀντλοῦνται πλουσιοπαρόχως κυρίως ἐκ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ἐκ τῶν συγχρόνων ἀνασκαφῶν, τὰ πορίσματα τῶν ὁποίων ἀξιοποιοῦνται καὶ ἀξιολογοῦνται εἰς μέγαν βαθμὸν, καὶ ἐκ τῶν νεωτέρων πολιτικῶν ἐξελίξεων εἰς τὸν χῶρον τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου. Εἶναι ἀληθές ὅτι ὁ Νικόλαος Μάρτης δὲν ὑπαισέρχεται εἰς ἀκριβολόγους ἐπιστημονικὰς ἀναλύσεις καὶ παρατηρήσεις, ἐπιδίδεται ὅμως μὲ δύναμιν εἰς τὴν παράθεσιν γεγονότων, ἱστορικῶν, ἐθνολογικῶν καὶ πολιτικῶν, προβαίνων εἰς ἐκτιμήσεις καὶ ἰδεολογικῶν ἀκόμη ἐκδηλώσεων παλαιότερων καὶ προσφάτων, πολλὰς τῶν ὁποίων γνωρίζει ἐξ ἰδίας ἀντιλήψεως λόγῳ τοῦ ρόλου, τὸν ὁποῖον διεδραμάτισε μέχρι ἐσχάτων εἰς τὸν πολιτικὸν στίβον τῆς Ἑλλάδος.

Ἡ ἐργασία τοῦ Νικολάου Μάρτη θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπεκταθῆ περισσότερο καὶ ἐπιστημονικώτερον εἰς τὰ ἐπιχειρήματα τῶν Σκοπιανῶν, τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων, διὰ τὴν ὁποίαν οἱ Σκοπιανοὶ λέγουν ὅτι δὲν ἦτο ἑλληνικὴ (κατ' αὐτοὺς ἡ γλῶσσα τῶν Μακεδόνων βασιλέων, ἡ ὁποία ἦτο ἑλληνικὴ, δὲν παιζει ρόλον, ἀφοῦ δέχονται ὅτι ἡ δυναστεία ἦτο ἐξελληνισμένη), ὡς ἐπίσης θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ συζητηθῆ περισσότερο καὶ ἐπιστημονικώτερον ἡ ἐθνολογικὴ σχέσις τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων πρὸς τοὺς Ἰλλυριοὺς, ἀφοῦ τὰ ἐπιχειρήματα τῶν Σκοπιανῶν ἀποσκοποῦν εἰς τὴν ἀπόδειξιν ὅτι οἱ Μακεδόνες δὲν ἦσαν Ἕλληνες, ἀλλὰ Ἰλλυριοί, Θράκες, Θρακοἰλλυριοὶ κ.λ. Πάντα ταῦτα ὅμως χωρὶς νὰ τὰ ἀγνοῇ παντελῶς, τὰ ἐποθετήσεν ἐπὶ ἄλλης βάσεως, διότι αὐτὸς (ὁ Μάρτης) ὡς νομικὸς ἠθέλησε νὰ παραθέσῃ γεγονότα καὶ νὰ καταστήσῃ αὐτὰ ἀδιάψευστα (κατὰ τὴν φρασεολογίαν του) μὲ πλῆθος μαρτυριῶν περὶ αὐτῶν. Τοιοῦτοτρόπως ἡ πραγματικότης κυριαρχεῖ εἰς τὴν ἐργασίαν του. Ἐξ αὐτῆς προκύπτουν δύο ἐρωτήματα ἀποφασιστικῆς σημασίας: 1) Πῶς ἦτο δυνατὸν οἱ ἀρχαῖοι Μακεδόνες νὰ ἦσαν ἢ νὰ ἠσθάνοντο Σλάβοι ἢ ἀπλῶς νὰ ὀμιλοῦν σλαβικὰ ὀκτώ-ἐννέα αἰῶνας πρὸ τῆς καθόδου τῶν Σλάβων εἰς τὴν χερσόνησον τοῦ Αἴμου; Ἄλλως βεβαίως ἂν δεχθῶμεν διὰ τῆς εἰς ἄτοπον ἀπαγωγῆς ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Μακεδόνες ἐξεσλαβίσθησαν ἐν συνεχείᾳ (ἄπαντες), ἀλλὰ τοῦτο θὰ ἔπρεπε νὰ συμβῆ πολλοὺς αἰῶνας μετὰ, χωρὶς νὰ μεταβάλλῃ τὸν ἐθνολογικὸν χαρακτήρα αὐτῶν, ὅπως συνέβη μὲ τοὺς Βοσνίους, οἱ ὁποῖοι ἐξισλαμίσθησαν μὲν, ἀλλὰ εἶναι Σέρβοι καὶ οὐχὶ Τούρκοι. Εἶναι δυνατὸν λοιπὸν οἱ Σκοπιανοὶ νὰ δεχθῶν ὅτι εἶναι Ἕλληνες ἐκσλαβισμένοι; Καὶ κάτι ἄλλο. Ἡ περιοχὴ τῶν Σκοπιῶν, ὡς γνωστὸν, εἶναι ἡ ἀρχαία Δαρδανία. Πῶς κατήντησε καὶ αὐτὴ νὰ λέγεται «Μακεδονία»;

Καὶ περαιτέρω: 2) πῶς ἦτο δυνατὸν νὰ αἰσθάνωνται Σλάβοι, οἱ λεγόμενοι σλαβόφωνοι τῆς νεωτέρας Μακεδονίας, ὅταν αὐτοὶ ἀκριβῶς ἦσαν οἱ πρόμαχοι τοῦ μακεδονικοῦ

Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸν Μακεδονικὸν Ἀγῶνα (ὄλοι σχεδὸν οἱ γηγενεῖς ὄπλαρχηγοὶ μας, ὅπως οἱ Κῶπας, Γκόνος, Μητρούσης, Κύρου, Νταλίπης κ.λ. ἦσαν σλαβόφωνοι) καὶ οἱ φανατικότεροι ἐχθροὶ τῶν Βουλγάρων κομιτατζήδων (τότε οὐδαμοῦ ἀνεφέροντο «Μακεδόνες», ἀλλὰ μόνον Ἕλληνες, Σέρβοι, Βούλγαροι, Μαυροβούνιοι, Ρουμάνοι, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ Συνθήκη τοῦ Βερολίνου μνημονεύει), τοὺς ὁποίους αὐτοὶ οὗτοι οἱ Βούλγαροι ἀπεκάλουν «γραικομάνους»;

Ὁ Νικόλαος Μάρτης θὰ πρέπει νὰ ἐκοπίασε πολὺ εἰς τὴν συλλογὴν ὄλων τῶν ὑπ' αὐτοῦ παρατιθεμένων στοιχείων. Ὁ κόπος του ὅμως θὰ ἦτο εὐχάριστος. Ἀγωνιστῆς αὐτὸς εἰς ὄλους τοὺς πολέμους, τοὺς ὁποίους ὑπεχρέωθη νὰ δώσῃ ἢ Ἕλλάς τὰ τελευταῖα ἔτη, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ὀρωδῆσῃ προκειμένου νὰ μετάσχῃ εἰς ἄλλην μάχην ἐπὶ ἄλλου πεδίου.

Ἄς ἴδωμεν ὅμως πλησιέστερον τὸ περιεχόμενον τῆς ὑπὸ κρίσιν ἐργασίας. Μετὰ τὸν πρόλογον, εἰς τὸν ὁποῖον ἐκτίθενται ἐν συντομίᾳ (σελ. 1-2) οἱ σκοποὶ αὐτῆς, ἀκολουθεῖ (Β') Εἰσαγωγή (σελ. 3-10), εἰς τὴν ὁποῖαν ἐκτίθεται τὸ ἱστορικὸν τῆς ἐπιχειρηθείσης πλαστογραφίας τῆς ἱστορίας τῆς Μακεδονίας καὶ παρατίθενται εἰς ἀδράς γραμμὰς οἱ στηρίζοντες αὐτὴν ἰσχυρισμοὶ καὶ αἱ πολιτικαὶ ἀποφάσεις τῶν Γιουγκοσλάβων κομμουνιστῶν διὰ νὰ ἀκολουθήσῃ εἰς ἀδράς ἐπίσης γραμμὰς ἢ ἀντίκρουσις τῶν ἰσχυρισμῶν τούτων διὰ τῆς ἐπικλήσεως τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τῆς ἐποποιίας τοῦ Ἀλεξάνδρου, τῆς ἐπιδράσεως τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς δράσεως τῶν Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου, περὶ τῆς ἑλληνικότητος τῶν ὁποίων παρατίθενται πολλαὶ ἐπιστημονικαὶ μαρτυρίαι καὶ πρόσφατα ἐπιχειρήματα ἐκ τῆς θέσεως, τὴν ὁποῖαν ἔλαβε σχετικῶς τὸ Βατικανόν.

Ἐπακολουθεῖ κεφάλαιον (Γ') περὶ τῶν ριζῶν καὶ τῆς ἑλληνικῆς καταγωγῆς τῶν Μακεδόνων, εἰς τὸ ὁποῖον ἡ ἔρευνα ἀνάγεται (συνοπτικῶς πάντοτε) μέχρι καὶ τῆς μυθολογίας. Εἰς τὸ κεφάλαιον αὐτό, ἀφοῦ γίνῃ ἰδιαιτέρα ἔρευνα ὡς πρὸς τὴν καταγωγὴν τῶν βασιλέων τῆς Μακεδονίας, παρατίθενται ἱστορικαὶ πηγαὶ περὶ Μακεδονίας καὶ περὶ τῆς συμμετοχῆς τῶν Μακεδόνων εἰς τὴν θρησκευτικὴν καὶ πολιτιστικὴν ζωὴν τῶν ὑπολοίπων Ἑλλήνων, ἐν συναρτήσει πρὸς τὴν σχετικὴν μαρτυρίαν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Ἰδιαιτέρως ἐμερίμνησεν ὁ συγγραφεὺς διὰ τὴν προβολὴν τῶν εὐρημάτων ἐκ τῶν προσφάτων ἀνασκαφῶν εἰς τοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους τῆς Μακεδονίας (Δίον, Βεργίνα, Πέλλαν, Σίνδον) μὲ τὰ ὁποῖα ἐνισχύει τὴν κατὰ τὰ ἄλλα γνωστὴν ἁλήθειαν περὶ τῆς πολιτιστικῆς παρουσίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τὰς μακεδονικὰς περιοχὰς τῆς Γιουγκοσλαβίας καὶ Βουλγαρίας. Ἰδιαίτερον τμῆμα ἀφιερώνεται εἰς τὸ περίφημον ρητορικὸν σχῆμα τοῦ Δημοσθένους, εἰς τὸ ὁποῖον ὁ Φίλιππος ἀποκαλεῖται βάρβαρος. Ἐδῶ θὰ ἦτο δυνατόν νὰ προστεθῇ, α) ὅτι ὁ Δημοσθένης εἰς τὸν Κατὰ Φιλίππου (Γ', 31), λέγων ὅτι «ἀλλ' οὐχ ὑπὲρ Φιλίππου καὶ ὧν ἐκεῖνος πράττει νῦν, οὐχ οὕτως ἔχουσιν, οὐ μόνον οὐχ Ἕλληνας ὄντος, οὐδὲ προσήκοντος οὐδὲν τοῖς Ἕλλησιν, ἀλλ' οὐδὲ βαρβάρου ἐντεῦθεν ὅθεν καλὸν εἰπεῖν», δὲν κάμνει τίποτε ἄλλο ἀπὸ τοῦ νὰ ψέγῃ τὰς πράξεις τοῦ Φιλίππου, τὰς ὁποίας χαρακτηρίζει ὡς μὴ ἀξίας Ἕλληνας, ἀλλὰ τοῦ χειροτέρου βαρβάρου, δηλ. δὲν ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀνεγνωρισμένην παρ' ὄλων ἑλληνικὴν καταγωγὴν τῶν Μακεδόνων, ἀλλ' εἰς τὴν ἐκπολιτιστικὴν τῶν καθυστέρησιν (βλ. H. G. Wells, Παγκόσμιος Ἱστορία, Α', σελ. 439), αὐτὴν δὲ τὴν ἔννοιαν πράγματι εἶχεν ἢ λέξις «βάρβαρος». Διότι, πράγματι, βάρβαρος ἐθεωρεῖτο ὁ μὴ μετέχων τῆς παιδείσεως τῆς ἑλληνικῆς, δηλ. ὁ ἀπαιδέυτος, ὁ ἀξέστος καὶ οὐχὶ ὁ μὴ Ἕλληνας ἐν γένει. Τοῦτο βεβαίως ὁ Ἰσοκράτης ὁ Ἀθηναῖος εἰς τὸν Παναθηναϊκόν του (βλ. ἐκδ. Παπύρου, ἀρ. 64, Ἀθῆναι 1939, παρ. 50, σελ. 34), ὅταν λέγῃ ὅτι «τὸ τῶν Ἑλλήνων ὄνομα πεποιήκε μηκέτι τοῦ γένους, ἀλλὰ τῆς διανοίας δοκεῖν εἶναι καὶ μᾶλλον Ἕλληνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδείσεως τῆς ἡμετέρας ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντα».

Εἰς τὸ ἐπόμενον (Δ') κεφάλαιον γίνεται λόγος περὶ τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐν γένει περιόδου, μὲ στοιχεῖα τὰ ὅποια καὶ ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς συνέλεξεν ἐκ τοῦ Μουσείου τοῦ Κουβέιτ. Εἰς τὸ αὐτὸ κεφάλαιον παρατίθενται μαρτυρίαι περὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ ἐκ θρησκευτικῶν πηγῶν (Παλαιὰ Διαθήκη-Κοράνιον). Ἐν συνεχείᾳ γίνεται σύντομος λόγος περὶ τῆς Μακεδονίας μετὰ τὴν ἀρχαιότητα (κεφ. ΣΤ') μὲ μαρτυρίας Σλάβων ἱστορικῶν καὶ περὶ τῶν ἀγόνων τῶν Μακεδόνων διὰ τὴν ἀπελευθέρωσίν των (κεφ. Ζ'), τοὺς ὁποίους ὁ συγγραφεὺς παρακολοθεῖ συνοπτικῶς ἀπὸ τῆς πρώτης ἐπαναστάσεως τοῦ 1495 μέχρι καὶ τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ 1912, εἰς αὐτοὺς δὲ ἐντάσσει καὶ τὸν Μακεδονικὸν Ἀγῶνα, εἰς τὸν ὅποιον θὰ ἦτο δυνατόν νὰ προσθέσῃ μεγαλυτέραν ἔκτασιν ἀφιερῶν ἴδιον κεφάλαιον λόγῳ τῆς σημασίας του καὶ τοῦ ρόλου, τὸν ὅποιον διεδραμάτισαν εἰς αὐτὸν οἱ σλαβόφωνοι περὶ τῶν ὁποίων ἐγένετο ἤδη λόγος.

Μετὰ ἀπὸ τὰ ἐκτεθέντα ἀκολουθοῦν τρία κεφάλαια: 1) Τὸ Η' μὲ γεγονότα εἰς τὴν Μακεδονίαν μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσίν της, εἰς τὸ ὅποιον γίνεται λόγος περὶ τῶν ἐντελῶς προσφάτων ἐξελίξεων, αἱ ὁποῖαι ὠδήγησαν εἰς τὴν ἰδρύσιν τοῦ κράτους τῶν Σκοπίων καὶ εἰς τοὺς σκοποὺς τοὺς ὁποίους τοῦτο ἐπιδιώκει. Ἐδῶ ὁ συγγραφεὺς ἀσχολεῖται καὶ μὲ τὴν «μακεδονικήν» γλῶσσαν, περὶ τῆς ὁποίας ἐγένετο λόγος (τὰ ἐπιχειρήματα ἐδῶ κατ' αὐτῆς συνίστανται εἰς πραγματιστικὴν ἀντίκρουσιν πράγματι ὀρθὴν καὶ οὐχὶ εἰς ἀπολύτως γλωσσολογικὰ δεδομένα). 2) Τὸ Θ' μὲ θέμα τὴν παραποίησιν καὶ διαστρέβλωσιν γεγονότων, τὰ ὅποια ἀποσκοποῦν εἰς τὴν πλαστογράφησιν τῆς ἱστορίας τῆς Μακεδονίας, καὶ, 3) Τὸ Ι' μὲ θέμα τὰ ἀποτελέσματα τῆς σχετικῆς σλαβικῆς προπαγάνδας.

Ἡ ὅλη ἐργασία κλείνει μὲ ἐπίλογον, εἰς τὸν ὅποιον ἀναφέρεται τὸ ἀπὸ ἑλληνικῆς πλευρᾶς ἐπιτευχθὲν ἔργον πρὸς ἀντίκρουσιν τῆς κατὰ τῆς Μακεδονίας ἐπιβουλῆς καὶ μὲ ὑπόμνησιν πρὸς πάντας τοῦ ἐξόχως ἔθνικοῦ ἐνδιαφέροντος, τὸ ὅποιον παρουσιάζει τὸ θέμα τοῦτο.

Ἡ ὅλη ἐργασία πλαισιοῦται ἀπὸ ἰδιαιτέρον τμῆμα μὲ 77 φωτογραφίας, μεταξὺ τῶν ὁποίων πολλαὶ ἐγχρωμοὶ, μὲ τὰς ὁποίας καὶ αὐτὴ πλουτίζεται καὶ ἡ εὐρηματικὴ ἐπιχειρηματολογία τοῦ συγγραφέως ἐνισχύεται διὰ πειστηρίων ἁπτῶν.

Ὁ Νικόλαος Μάρτης προσφέρει τὴν ἐργασίαν του αὐτὴν ἐκ τοῦ περισσεύματος τῆς καρδίας του. Τὰ στοιχεῖα τὰ ὅποια αὕτη περιέχει λόγῳ τοῦ βάρους τῆς πραγματικῆς των ὑποστάσεως ἀποτελοῦν ἀποφασιστικὴν, ἀλλὰ εὐπρεπῆ ἀπάντησιν εἰς τὰς θεωρητικὰς κατασκευὰς τῶν νεοδητῶν Μακεδόνων, πρὸς τοὺς ὁποίους ἄλλωστε ἡ ὅλη ἐργασία ἀποτελεῖ καὶ φιλικὴν χειρονομίαν καλῶν σχέσεων. Δι' ὅλους τοὺς ἐκτεθέντας λόγους ἡ ἐργασία τοῦ Νικολάου Μάρτη ἀποτελεῖ ἔθνικὴν προσφοράν.